

Ratko Božović
Kriza morala

Dragomir Pantić
**Društvena udaljenost građana Srbije
od nekih ranjivih grupa**

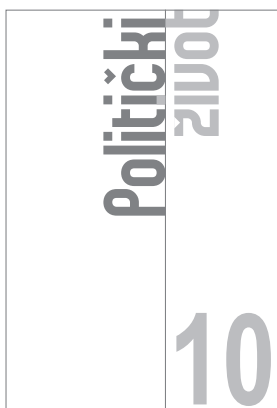
Zoran Pavlović
**Demokratizacija političke kulture
postkomunističkih društava - za i protiv
kulturološkog i institucionalnog modela**

Isidora Damjanović
Medijske predstave roda u kulturi socijalizma

Despot Kovačević
Institucionalizacija partijskog sistema u Srbiji

Aleksandar Đokić
Analiza lokalnih izbora na Kosovu 2013. godine

Milica Joković
**Izvori finansiranja izbornih kampanja
(Analiza finansiranja izbornih kampanja
2012. u Srbiji)**

Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

CENTAR ZA
DEMOKRATIJU

Politički život

Redakcija

Prof. dr Slaviša Orlović (glavni urednik),
prof. dr Slobodan Marković, prof. dr Vladimir Vuletić

Međunarodna redakcija

Prof. dr Spiros Economidis, London School of Economics and Political Science (LSE), London
Prof. dr James Ker-Lindsay, London School of Economics and Political Science (LSE), London
Prof. dr Cirila Toplak, Fakultet društvenih nauka, Univerzitet u Ljubljani
Doc. dr Olivera Komar, Fakultet političkih nauka Univerzitet Cme Gore

Programski savet

Prof. dr Vukašin Pavlović (predsednik), prof. dr Vučina Vasović,
prof. dr Čedomir Cupić, prof. dr Ilija Vujačić, prof. dr Ratko Božović

Izvršni urednici

Zorica Vidović Paskaš, mr Dušan Spasojević, Jelena Lončar

Izdavač

Centar za demokratiju, Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu

Za izdavača

Prof. dr Ilija Vujačić

Adresa

Jove Ilića 165, Beograd
e-mail: politickizivot@fpn.bg.ac.rs

Dizajn

Goran Ratković

Tehnički urednik

Jasmina Živković

Lektura i korektura

Danica Vukičević

Tiraž

500 primeraka

Štampa

Čigoja štampa

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

32

POLITIČKI život : časopis za analizu politike / glavni urednik Slaviša Orlović. – 2014, br. 10 (januar) – . – Beograd (Jove Ilića 165) : Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka : 2014 – (Beograd : Čigoja štampa). – 24 cm

Tromesečno.

– je nastavak: Analiza politike = ISSN 2217-6233

ISSN 2217-7000 = Politički život

COBISS.SR-ID 186943756

10

Ogled		
	Ratko Božović Kriza morala	7
Istraživanje		
	Dragomir Pantić Društvena udaljenost građana Srbije od nekih ranjivih grupa	17
	Zoran Pavlović Demokratizacija političke kulture postkomunističkih društava – za i protiv kulturološkog i institucionalnog modela	31
Puls		
	Isidora Damjanović Medijske predstave roda u kulturi socijalizma	41
Politički život		
	Despot Kovačević Institucionalizacija partijskog sistema u Srbiji	63
Analiza		
	Aleksandar Đokić Analiza lokalnih izbora na Kosovu 2013. godine	73
Pod lupom		
	Milica Joković Izvori finansiranja izbornih kampanja (Analiza finansiranja izbornih kampanja 2012. u Srbiji)	83
Prikaz knjige		
	Daniele Caramani (uredio), <i>Komparativna politika</i>	97

Essay		
	Ratko Božović Crisis of moral	7
Research		
	Dragomir Pantić Social distance between Serbian citizens and some vulnerable groups	17
	Zoran Pavlović Democratization of political culture in post-communist societies: Pro et contra institutional and cultural model	31
Pulls		
	Isidora Damjanovic Media representation of gender in socialist culture	41
Political life		
	Despot Kovačević Party system institutionalization in Serbia	63
Analysis		
	Aleksandar Đokić Analysis of 2013 local elections in Kosovo	73
Under scrutiny		
	Milica Joković Sources of funding for electoral campaigns (Analysis of 2012 elections campaign financing in Serbia)	83
Review		
	Daniele Caramani (ed.) <i>Komparativna politika</i> [Comparative politics]	97

UDC 316.4.05(497.11):17
316.752
316.48

Kriza morala

Sažetak

U ovom ogledu preispituju se razlozi koji su doveli do drastične krize morala u našoj novijoj istoriji. Postkomunistička tranzicija iznedrila je politički ekstremizam i anomično društvo u kome dominiraju haos, nasilje i bezakonje. Tako su degradirane sve forme civilizovanog postojanja i etičke kulture. U okolnostima velikog društvenog nereda i ratne politike ne postoje pretpostavke za uspostavljanje moralnog stila življenja. Nije održiva ni civilizovana lestvica vrednosti ni moralna kultura.

Ključne reči

Kriza, tranzicija, moral, mržnja, empatija, ksenofobija, fašizam, korupcija, moralna inteligencija

* Autor je redovni profesor Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu i Fakulteta političkih nauka Univerziteta Crne Gore.

Kako misliti o moralu danas i ovde kad nas pritiska osećanje da nam je vreme za moralni poredak izmaklo? Naše trajanje već odavno određuje bezgranična energija destrukcije i nemorala. I pored besprimerne krize, vreme koje dolazi navodi nas da se usprotivimo nasilju nad osnovama civilizovanog življenja. Uveliko se gušimo od nemorala u politici i nemorala u svakodnevicu i stilu življenja. Društvena džungla koja podstrekava okrutnost opstaje daleko od moralnog poretka i moralnih obzira. Vapaji moralista za moralnim životom prošlosti, u kome je navodno gotovo sve bilo idilično, deluju tragikomično. Očigledno je da se izgubio staro važenje hrišćanskog morala. Duh tog morala zaturio se negde u košmarima dugog putovanja u svetsku a posebno u balkansku noć. Govori se i o *obnovi morala*. U tome ima nemalo naivnosti, tim pre što živimo u vremenu pomračenja morala, u postmoralističkom dobu. Moralno se obnoviti, bez suštinskih i strukturalnih promena, nije moguće. Stanje socijalnog nereda u državi u kojoj postkomunistička tranzicija nije dobila jasnu civilizacijsku formu postaje nesnosno za moralni način života i njegovo vrednovanje.

Sazrelo je uverenje da je u našoj svekolikoj krizi – moralna kriza zapravo najdublja. Čini se da je ona prethodila i političkoj i društvenoj i ekonomskoj krizi. Hoćemo li najduže izlaziti iz moralne krize, teško je reći, ali se može pretpostaviti da tamo gde je obezvređeno čovjekovo postajanje, gde vlada krajnje nepovjerenje među ljudima, gde dominira mentalitet podaništva i autokratske frustracije, teško je uspostaviti norme o ljudskom ponašanju. Štaviše, ovde je nedostajalo izoštreno rezonovanje o tome da nema morala tamo gde nema individualne slobode i slobodnog društva. To je ona dobro poznata Kantova ideja da bez slobode nema morala. Kantovo saznanje (Kant, 1999), pokazalo se mnogo životnijim od Sokratovog uverenja da je znanje podloga morala i da je čovek *dobar* kad zna *šta je dobro*. Danas nema koristi ni od stalnog ponavljanja čuvene Kantove opaske *zvezdano nebo nada mnom i moralni zakon u meni*. I pored toga što je neminovno prevrednovati Kantov kritički idealizam, bez njegovog *moralnog zakona* teško je promišljati i univerzalnost moralnih vrijednosti i sistem moralnih normi i moral kao regulativnu ideju, a posebno moralnu autonomiju i moralnu heteronomiju.

Pokazalo se da savremena nauka zastaje pred čovekovom istinom i njegovom tajnom. U svakom slučaju, nezamisliv je moralni način života bez saznanja o tome šta je dobro a šta zlo. Nikada nije uspostavljena neposrednija veza između normativne etike i moralnog ideala. Nema ništa od *morala vrlina* i *morala aspiracija* bez ideje o dužnosti i smislu odgovornosti kao činu individualne kompleksnosti. Svakako, teško je poverovati da postoje apsolutno nevini ljudi i bez ikakve krivice. Savest – kao moralna svest i čovekov superego – upućuje na krivca za remećenje moralnog poretka. Krivica pada na dušu onima koji doista znaju šta je s moralnog stanovišta neprihvatljivo. Ljudi su moralni onoliko koliko imaju savesti, koliko imaju osećanja za drugog čoveka i za životne forme postojanja. Biti odgovoran pred samim sobom možda je i najvažnije čovekovo umeće. To je krunski dokaz individualnih nastojanja da se odredi pravilnost, pravednost i moralnost ljudskog postupanja. Kada se čovek nađe pred nedoumicom o ispravnom i neispravnom, odgovor oblikuje njegova savest i vlastita moralna inteligencija.

Razmišljanja o moralu najčešće nisu mogla umaći moralizmu i pozitivizmu, jer nisu – kao što je dobro zapazio filozof Milan Kangrga – savladali dualizam *onoga što jeste* i *onoga što bi trebalo* da bude *topos ljudskosti*. A moralizam (Kangrga, 1980), se uspostavlja kao dualizam bića i trebanja. Još se nije rasčistilo – da li je moral ontološki problem, fenomen koji se tiče suštine čovjeka i suštine bivstvovanja ili je epifenomen, izveden iz parcijalnog iskustva čovjekovog trajanja. To su, izgleda, bile krajnosti koje su vodile apsolutizovanju ili relativizovanju morala. Tu je uvek aktuelna upitanost: kako obuzdati svoju agresiju u odnosu na svijet, u odnosu na drugog čovjeka i sebe sama? Kako, konačno, savladati neprilike i krajnosti svijeta, koji sve više liči na pakao, u kome se najbolje snalaze ljudi niskog morala, bez karaktera?

Veoma je nepovoljna okolnost to što je naša politička zajednica bila odavno zapaljena šovinističkom mržnjom i gotovo iracionalnom netrpeljivošću. U njoj su dominantne sile razuzdanosti i nerazumnosti. Izgleda, mnogo je lakše depersonalizovane, ozlojeđene i poražene duše instrumentalizovati nego približiti osmišljenom i koherentnom moralu. Mentalitet podaništva i autokratska frustracija ozbiljna su smetnja za uspostavljanje moralnog načina života. I zato što nema racionalne politike i blagotvorne tolerancije, na političkoj sceni su neprestano prisutna ekstremistička izumiteljstva. To je krah ne samo zakonitosti nego i moralnog reda. Zato je neophodno reći da nije u pitanju samo kriza zakonitosti no i kriza čovečnosti, jer je reč o politici kao nasilju i politici kao bezumlju. A protagonisti politike neskriveno pokazuju da im je strano da se postide ni zbog onoga što su učinili kako ne valja niti zbog onoga što im je bila dužnost da učine a nisu učinili. I pored toga što su proizveli nepopravljivu štetu ne pada im na pamet da se makar skrajnu ili povuku. Kad je to moguće, onda je jasno kakvi su moralni i politički kriterijumi u zajednici, kakva je u njoj politička kultura i pozicija kritike.

Ako bismo analizirali tradiciju bilo kojeg ratničkog naroda iznenadili bismo se koliko su tamo prisutne sile iracionalnog, destrukcije i mržnje. Bilo koji vid društvene i istorijske zatvorenosti kao samodovoljnosti proizvodi

animozitet prema „drugosti“. Žalostan učinak tog nastojanja vidi se u širenju mržnje. Mržnja postaje znak prepoznavanja, vrsta pseudoidentiteta. Ona je često i podsticaj psihodinamike politike. U političkom polju mnogi su svoj „identitet“ izgradili na mržnji. Bez toga za njih se ne bi ni znalo. U opasnoj homogenizaciji nacionalne volje insistira se najčešće na jednoj vrsti identiteta i time se poriče bilo kakav složeniji identitet, jer predominacija jednog identiteta ne vodi totalitetu već završava u totalitarizmu. Kriza legaliteta i kriza identiteta uspostavljaju opasnu međuzavisnost u kojoj s lakoćom opstaju i mržnja i nasilje. Tu nema ni tragova morala.

U politici se zloupotrebljava „moć“ zavedenih i lakovernih da mrže. Pod okriljem mržnje, podanik nema ni sposobnosti ni snage da ostane u upitnosti, a još manje da posumnja u svoju čovekomrzačku zaslepljenost, u svoju iracionalnu ostrašćenost. Zato je prihvatljivo mišljenje da onaj ko mrzi i nije dosegao apsurdnost vlastitog postojanja, pa zato i ne može da prepozna sopstvene ljudske granice. Ludilo mržnje ima tendenciju neumerenog i gotovo beskonačnog obnavljanja. Jednodušnost u mržnji neminovno prate destrukcija i nasilje. Možda je to i bio razlog zbog čega je u ovdašnjoj zaraćenosti sa sobom i drugima učinjeno i previše bestijalnosti. Ovde se nacionalizam, u svojoj euforičnosti, pretakao u šovinizam. To osećanje, tamo gde je došlo do nacionalističkih homogenizacija, nije se moglo prepoznati samo kod „drugih“, nego kod svih i svugdje. Jedna mržnja izazivala je drugu, jedno zlo omogućavalo je drugo. Svako je svoju ostrašćenost izvodio iz ostrašćenosti drugih, a žestina ubedenja nije tražila drugo pokriće do vlastito bezumlje. I destruktivnu jednodušnost. Tragične posledice bile su neminovne.

Moral i politički ekstremizam, moral i bezumni zakon, moral i bezakonje ne mogu uspostaviti saglasje. Umesto duha tolerancije na našoj političkoj sceni suvereno vladaju snage političkog bezumlja. Neretko i atavistički talog. Rđavi karakteri i rđave okolnosti poništavaju čarolije uma na putu dobročiniteljstva. Ponižavaju moral odgovornosti i dramu savesti. Na površinu naše mutne reke isplutao je mulj. U studiji *Politika i zlo* (2007: 63–84), Čedomir Čupić pokazuje da je nemoralna ona politika koja počiva na sili, nasilju i teroru. Takvu politiku prate obmana, laž i manipulacija. A to što se politika prema svojim podanicima odnosi kao da su maloletni u središtu je političkog nemorala ne samo u blizini nemoralnosti, utoliko pre što je u ovakvoj percepciji podanika teško razganičiti maloletnost i maloumnost. Ove refleksije, koje nas ne zaobilaze, mogle bi se komotno odnositi i na informativni ekstremizam, koji je uspostavljan tokom skorašnjih neslavnih ratova. U njemu su stradali i sloboda i istina. Kao proizvođači straha i mržnje, mediji su, šovinistički i nekrofilno nadahnuti, učinili gotovo sve svoje privrženičke ravnodušnim pred prizorima nasilja i smrti. Ideje o etničkom čišćenju i šovinističkom ludilu podsticala je prevashodno mržnja.

Mržnja je bila pokretačka snaga i šovinističke agresije i etničkog čišćenja i svih zločinstava. I u našoj tragičnoj istoriji pokazalo se da je mržnja apsurdna strast, vrsta afektivne pomerenosti, poremećaj mentalne ravnoteže, defekt osećajnosti. Ona je obeležje i pečat nedavne istorije. Do fanatizma nekritični, mrzitelji su se poistovećivali sa svojom mržnjom, jer

oni izvan mržnje nisu ni postojali. Čudovišnost njihove mržnje i bestijalnost njihovih pregnuća pretvaraju mrzotvorce u proizvođače tragedije. Šta je bilo zajedničko svim vidovima mržnje, svima koji mrže? Mržnja se vezuje za drugoga, za različitost i nesaglasnost. „Drugi“ se doživljava kao neprijatelj, kao stranac, kao tuđinac. Unutrašnji zatvor mrzitelja postojala je mišolovka za onog koji se mrzi. Tamo gde je vladala mržnja tamo nije bilo ni rasuđivanja niti dilema. Tako je satanizacija „drugoga“ postalo umeće satkano od tvrdoglave upornosti i nesuvisle gluposti. Verovatno bi se moglo dokazati i to da je u našoj sredini pojedinac edukovaniji za mržnju nego za ljubav. Militantnim zajednicama očigledno nedostaje iskustvo ljubavi i tolerancije kao protivteža moralnom posrnuću, nasilju, zlu i mržnji.

Kad se u politici ne biraju sredstva – a ona se ovde ne biraju po racionalnim i civilizacijski relevantnim kriterijumima – može se slobodno govoriti o spornosti ciljeva takve politike. A gde nije zagarantovana sloboda za sve građane u političkoj zajednici, tamo je ugrožena njena vrlina, a njena politika može se označiti kao problematična sa stanovišta morala. Kad autokratska i represivna politika postane odlučujuća determinanta svekolikog života, amoralizam u politici prenosi se na celinu društvenog i individualnog života kao stil postojanja. Između bezumnog zakona i bezakonja, politički demonizam nameće „zakon“ nasilja. A u nasilju se gube i dostojanstvo i moral. Iz prethodnog ideološkog perioda kada je vrlina bila određena logikom pragmatičnih kolektivnih kriterijuma i famoznom moralno-političkom podobnošću, pa samim tim ne samo ponižavana nego i poništavana kao individualno saznanje, izašli smo kao invalidi i u mentalnom i u moralnom pogledu. Stranačka podobnost je u stvari i nasleđena iz stare ideološke matrice, iz vremena monističkog totalitarizma.

Moralna promena nije mogućna usred haosa, nasilja i bezakonja. U nas, nažalost, vlada sveopšta kriza vrednosti i kritičkog mišljenja, atmosfera pretpolitičkog i prednaučnog stanja svesti s izraženom autističnom samodovoljnošću kolektivnog uma. To su važni uzroci i stagnacije i regresije, uzroci koji su kamen spoticanja strukturalnih društvenih promena, promena koje bi vodile do građanskog društva i identiteta građanina. Promenjena realnost nezamisliva je bez moralnog identiteta. Verovanje da ćemo se domoći moralne obnove i da ćemo navodno pronaći izgubljenju moralnu harmoniju u stvari je više vapaj za napuštenim ideološkim vrednostima nego delotvorno obnavljanje vrednosti moralnog života koji nikada nije ni postojao kao harmonična i nesporna vrednost. Ma kolike bile razlike između običajnih obrazaca i pravnih normi, one ne bi smele da budu u nesaglasnosti s moralnom kulturom, s onim što je prihvatljivo sa stanovišta vrednosti moralnog života. Đuro Šušnjić skreće pažnju na posledice moralnog delovanja (Šušnjić, 2009: 339). Ne sporeći njihove motive i namere, on dovodi u pitanje opšte i večite norme postupanja u moralnom delovanju zbog posledica koje se ne mogu predvideti u *daljoj budućnosti*. Sigurno je, međutim, da prljave namere ne mogu proizvesti nesporne posledice. A zbrka između uzroka i posledica u nas je sastavni deo konfuzne društvene situacije, njene percepcije i konfuzije u vrednovanju.

Moralno delovanje u društvenoj zajednici i kad se ne temelji na principima nespornih vrednosti i *kategoričkog imperativa* moralo bi polaziti od jedne etike i razumne etičke opcije. To je važna pretpostavka za određivanje, ali i za delatni čin. Zato ni aktuelni politički događaji i ono što bi valjalo činiti u političkoj zajednici teško mogu opstati izvan etičke dimenzije. Bez upitnosti o etičkom karakteru normativnog sistema može se upasti u stupicu lojalnosti pre nego što smo se suočili sa istinom egzistencije, pre nego što smo prepoznali represivni duh autokratske političke zajednice, zajednice u kojoj partikularni interes može gurnuti na marginu čovekovu slobodu, sveopšte dobro i univazalno važeće vrednosti. Nema smisla dokazivati da je moralni izbor važan za političku akciju i *duh zakona*, za utemeljenost racionalne politike i pravne države. To se zapravo podrazumijeva i o tome ne bismo ni govorili da u našoj političkoj svakodnevnici nije došlo do šokantnih ponašanja, egoističke bezobzirnosti, pa i brutalnog nasilja, koje uvek prate neobuzdane strasti i moralno bezumlje. Njihov pogubni uticaj vodi do bezrazložnog nasilja.

Tako se može otvoriti i pitanje mogućnosti i granica tolerancije. I pored toga što je ponavljano i ponavljano da se ne bi smeli ni zaboravom tolerisati ni nacizam ni Holokaust, ni konclogori ni gulazi, dešava se, eto, i u našoj sredini da divljaju opskurni desničarski bezumnici čiji je primitivizam postao čak gluvlji i gluplji i od svojih istorijskih rodonačelnika i njihovih monstroznih matrica. To je i razlog neophodnog ponovnog postavljanja pitanja o pragu tolerancije. Valjda je jasno da nema nikakvog smisla tolerisanje apsurdnog ponavljanja varvarstva. Šta se pokazalo u prošlosti i sadašnjosti? Pa nisu bili krivi samo oni koji su sprovodili genocid nego i oni koji su ga na bilo koji način i iz bilo kojih razloga tolerisali. Varvari su bili i jedni i drugi. I saučesnici u zlodelu.

U idolatriji sile koju prate zlo i zločin, trebalo bi videti, pored ostalog, izvore uništenja razuma i odgovornosti. Nesposobnost tvoraca nasilja da spoznaju svoje granice i prirodu svojih destruktivnih nauma i učinaka – opasnost je prvoga reda za uspostavljanje moralnog poretka u društvu. To je opasnost koja se uvek dodiruje s primitivizmom i varvarstvom, ako ih već ne ostvaruje. Čovek obuzet nasiljem valjda stoga nema ni sposobnosti ni snage da ostane u upitnosti a još manje da posumnja u svoju čovekomrzačku zaslepljenost, u svoju žestoku ostrašćenost. Što je najgore, dešavalo se, a i danas se dešava, da ubilačka mržnja nije samo svojstvo pojedinaca ni pojedinih društvenih grupa već i najširih zajednica koje na taj način uspostavljaju osvetničku homogenizaciju, osećanje naopake solidarnosti i sigurnosti pripadništva u zajedničkim poduhvatima. Spornost kolektivne mržnje vidljiva je naročito u averziji prema kolektivnoj „drugosti“. Tako bi trebalo razumeti sve nacionalizme, sve etničke mržnje i kolektivne ostrašćenosti. A sejači mržnje, podstrekači su zločina. Postkomunistički svet bio je uveliko pripremljen svojim velikim iskustvom s „neprijateljima“ da uplovi u šovinističku bestijalnost i ksenofobične konflikte. Otuda, valjda, tolika sklonost ksenofobičnim reakcijama i ksenofobičnom pismu. Sve to jeste s onu stranu moralne kulture.

Knjiga Umberta Eka, *Spisi o moralu*, zasnovana na širem evropskom iskustvu, poprilično se odnosi i na našu ovovremenu društvenu, kulturnu i političku stvarnost (Eko, 1998). Njegov tekst „Večni fašizam“ fiksira izvesne konstante i dugotrajna istorijska stanja. Uz veliku obazrivost u odnosu na bilo kakve analogije, a posebno istorijske, tekst Umberta Eka o fašizmu našem čitaocu će pomoći da razabere da li je ovo čudovište prošlosti još prisutno u našoj kulturi i političkoj svakodnevici.

Prvo obeležje fašizma Umberto Eko vezuje za *kult tradicije*. Takva orijentacija prema tradiciji pokazala se u našem postkomunističkom iskustvu kao velika opasnost za uspostavljanje skale smislenih vrednosti. U periodu gotovo poluvekovnog ideološkog monizma postojala je uporna i drastična tendencija radikalnog okretanja leđa tradiciji, naročito onoj koja je imala neosporne vrednosti. Odgovor na takav odnos prema tradiciji opstaje u novim krajnostima, u njenom nekritičkom vrednovanju i opsesivnom prihvatanju. U oba slučaja, tradicija označava procese sterilne izolacije. U okolnostima velike zbrke u prihvatanju vrednosti tradicije pokazalo se da ona može da vuče nazad i kada se previđa i kada se nekritički usvaja. Biti istovetan s onim što je bilo, zaustaviti se u vremenu, ne pristati na antitradiciju, znači ukorenjivati se u nepokretnosti prošlosti. A tradicija koja se okamenjuje kao večno važenje i neopozivo trajanje, u svojoj dogmatizaciji, suštinski se protivi i promenama i novim vrednostima. Tradicionalizam podrazumijeva odbacivanje moderniteta.

Ideologije zasnovane na *krvi* i *tlu* bukvalno su nespojive s bilo kojim oblikom modernosti. U tom smislu, fašizam se može definisati kao *iracionalizam* i kao izrazito izopačenje moralne kulture. U nerazumsko i nadrazumsko se ide toliko daleko da se potpuno gubi načelo upitnosti, reda, logike i smisla. Iracionalizam neminovno prate destrukcija, nemoral i nasilje. Tu se otvaraju mogućnosti za neukrotivi zločin i kolektivnu ostrašćenost. A posledice su najčešće tragične. U ponižavanju razuma, uz kaos i ekstremizam, sa svojim iracionalnim nabojima, u nas su se pojavili podstrekači apsurdnog rata. Oni su proizvodili politički ekstremizam, bestijalnosti etničkih sukoba, etničke progone i besprimerno uništavanje ljudskih života. To je bilo više nego dovoljno da postradaju pretpostavke opstanka moralnog života.

Kad je Eko tvrdio da fašizam podstiče individualne ili društvene frustacije, on je otvorio Pandorinu kutiju. U njoj je bio smešten ljudski zmijarnik. Tu su svakako i zmije otrovnice koje uništavaju život. U frustracijama se začinje tragedija. A frustracije su svuda rasprostranjene - pa zato ne ostavljaju bez svog prisustva nijedan domen postojanja. One su prethodnica i verskog i etničkog fanatizma, netolerancije koja se zavšava u nasilju i bezobzirnoj diskriminaciji, u nemoralu prvog reda. Frustracija deluje kao ponornica koja bezusovno krči puteve nasilja. Eko govori o *frustriranim srednjim klasama*. Bez njihovog prisustva u našoj žalobnoj zbilji gotovo da je nezamisliva i psihodinamika politike i njena *zapenušanost*. Začuđujuća je euforičnost, surovost i militantnost i onih slojeva koji bi morali znati, bar toliko, da se ne može činiti zlo drugome a da se ne računa na kruženje nasilja u osnovi čega su nemoral, zlo i destrukcija.

Umberto Eko ističe da *večiti fašizam* ne može a da ne propoveda *narodni elitizam*. Pošto je u ovakvoj logici *narod* monolitan entitet, on izražava zajedničku volju. Način na koji vođa pretenduje da bude tumač svega što je državni interes obznanjuje notornu očiglednost da je pojedinac ostao i bez slobode i bez prava. Mistifikacija pojmova *vođa* i *narod* ostaje i dalje u obzorju tradicionalne i autoritarne političke kulture. Narod dobija posebno mesto u atmosferi nacionalističke narcisoidnosti i mitologizacije kako prošlosti tako i sadašnjosti. Otuda je i moguće da je *moj narod* ovenčan superlativima, nikad sporan niti problematičan. To je, takođe, jedan od načina da se kolektivna frustracija pretvori u nacionalšovinističku agresiju.

U *večnom* fašizmu nezaobilazan je *novogovor*. Siromašna leksika nije prisutna samo zbog toga da bi se ograničilo kritičko razmišljanje već kako bi se jasno, do nepodnošljive vulgarnosti, uputila *poruka* iako nastala na temelju obmane i neistine. Nasilje i nemoral političke instrumentalizacije poništavaju autonomiju jezičke igre. Govor, u stvari, sledi i podržava totalitarni politički kontekst. Tako bi trebalo razumeti prisustvo i siromašne leksike i elementarne sintakse u nacističkim ili fašističkim tekstovima.

Što se tiče obeležja *večitog* fašizma koji nam je predočio Umberto Eko, znatno se odnose na sve vidove despotizma i fanatizma, nasilja i mračnjaštva, na sve totalitarne oblike vladavine. Iz čitavog spisa koji smo samo delimično komentarisali, da bismo prepoznali odsjaje fašizma u našoj individualnoj i kolektivnoj stvarnosti, u političkoj paranoji i folklornoj svesti, ne bismo smeli prevideti mišljenje italijanskog književnika – da je od mnoštva obeležja fašizma dovoljno samo jedno pa da se njegova *maglina zgusne*. Naša je nevolja i u tome što se magla od stalnog mraka teško može i videti.

Ponovo ističemo da je nezamisliv moralni način života bez saznanja o tome šta je dobro a šta zlo. Kada čoveka više određuju iluzije nego realna percepcija sveta, on teško može shvati i sebe i druge. Tada se ne može adekvatno identifikovati sa svojim moralnim osećanjem. Kada u čoveku utrne empatija, nema smisla pitati se o njegovom osećanju krivice. Tada mu je nepoznanica nečista savest. Empatija se smatra emocionalnom pismenošću a ona je često neprisutna ili je bez znatnijeg uticaja. Nulta tačka morala jeste svojstvo opasnih ljudi. Takvih je najviše u državi u kojoj vladaju nered, bezakonje i korupcija.

A danas kada svetska kriza dobija formu masovne histerije neoliberalnog kapitalizma, ljudi postaju ekstremno dezorijentisani. Napetost, nemir, nervoza, stres i strah vode ih u opasnu apatiju koja blokira njihovu životnu energiju i lišava ih sposobnosti da razlikuju ispravno od neispravnog, dobro od zla, konstruktivno od destruktivnog. To važi za čitavo polje mita i korupcije u okolnostima traljave tranzicije i izrazite krize. Što je najgore, u takvim neprilikama pojedinac više nije gospodar svoga života ni svojih individualnih mogućnosti i svoje slobode.

Kad ne dođe do uspostavljanja autoriteta prava kao temelja društvene regulacije, onda dolazi do zamene pravnih regulacija i moralnih principa odnosima moći u političkom polju. I kada se sa terena sitne korupcionaške

svakodnevice pomerimo ka krupnoj korupciji, ulazimo u sivu zonu u kojoj je preko noći političkom voljom stvoren sloj mutnih bogataša, tajkuna bez kulturnog, ekonomskog i društvenog identiteta. Već je zapaženo da zagrljaj novca i politike više moguće ni prikriti ni dovesti u pitanje. Zato bez autoriteta pravosuđa, bez snažne političke volje, političke kulture, javnog mnjenja, medija, kritičke svesti, državnih institucija, nevladinih organizacija, nezavisnih regulatornih tela i slobodnih građana sadašnji napori u suzbijanju korupcije mogu ostati kratkog daha i mrtvo slovo na papiru. Kriza morala jeste uporište i kriminala i korupcije.

To što u našoj sredini nikada nije ostvarena neposrednija veza između normativne etike i moralnog ideala potvrđena je teza o velikoj zapuštenosti moralnog života i moralne kulture. Nema ništa od moralnog života bez ideje o dužnosti i smislu odgovornosti. Egoizam i partikularni interes mogu gurnuti na marginu čovekovu slobodu i trajne vrednosti. To se u nas i dogodilo. Moralna svest drastično je postradala ovde, odavno. Stoga je uvek aktuelno pitanje: kako savladati izobličenu realnost u kojoj gotovo da i nema moralnih autoriteta? U takvoj stvarnosti najbolje se snalaze ljudi niskog morala i najnižih motiva. A u nas nije prisutna samo kriza zakonitosti nego i kriza čovječnosti. Zato je i danas aktuelna Kjerkegorova misao o vremenu bez vrednosti u kome sve postaje uloga i prezentacija. Zbilja, gde je čovek? U društvu u kome je postradala empatija prema bićima koja su u nevolji i koja pate, nije usahlo samo saosećanje prema drugima već i samopoštovanje. To gotovo opipljivo pokazuje i moral krize i kriza morala.

Možda ima smisla kloniti se meditacija o moralnom životu, i to ne samo zato što su one za nemoralne najobičnija brbljarija a za mudre nepotrebna pridika, već i stoga što je neuputno da grešnici – a ne znam ko to nije – drže lekcije o moralu. Nema opravdanja za sebičnost i mržnju, ali nema smisla zaboraviti da su u vreme naše nedavne ubrzane i tragične istorije njeni protagonisti svoj identitet gradili na mržnji i destrukciji. Ipak, podsticajna je uvek jevanđeoska misao da se drugome ne čini ono što ne želimo sebi samima. To bi bila suština moralne inteligencije u kojoj bi se i sa društvenog i individualnog stanovišta razlikovalo ispravno od spornog, poželjno od nepoželjnog. Međutim, sve više se živi u individualističkoj kulturi u kojoj je najprihvatljiviji emocionalni moral, moral čovekovih želja i njegove sreće. A moral po želji individualne samodovoljnosti daleko je i od dužnosti i od sankcija, ali i od moralne inteligencije i stroge savesti. Od moralnih sagrešenja koja se mogu dogoditi svakome a naročito nestabilnim i nezrelim ličnostima, mnogo je veći greh odustati od pokušaja da budeš biće blisko svojoj suštini. Moralna i emocionalna inteligencija uslov su pročišćenja, put ka katarzi i civilnim oblicima života. Strogo suditi o moralnom ponašanju drugih a prema sebi biti popustljiv i nekritičan nema nikakvog smisla. Ko hoće da ocenjuje bilo čije moralno ponašanje mora najpre biti strog prema sebi samom. A čovek se uči moralu u tišini, u suočavanju sa sobom. U intimi osame, on će oblikovati svoj *etički kodeks*. Tada će shvatiti i za kim zvona zvone. •

Crisis of morals

Abstract

This study examines the reasons which led to the drastic moral crisis in our recent history. Post-communist transition brought about political extremism and anomic society dominated by chaos, violence and lawlessness. Thereby, all forms of civilised existence and ethical culture have been degraded. There are no preconditions for restoration of moral life styles in the circumstances of immense social chaos and war politics. In addition, neither civilised level of values nor moral culture are sustainable.

Key words

Crisis, transition, moral, hate, empathy, xenophobia, fascism, corruption, moral intelligence

Literatura

- Kant, Imanuel (1999). *Kritika praktičnog uma*, Bigz, Beograd.
Kangrga, Milan (1980). *Etički problem u djelu Karla Marxa*, Nolit, Beograd.
Čupić, Čedomir (2007). *Politika i zlo*, Čigoja štampa, Beograd.
Šušnjić, Đuro (2009). *Religija, 2*, Čigoja štampa, Beograd.
Eko, Umberto (1998). *Spisi o moralu*, Paidea, Beograd.

UDC 316.647.5
316.347
159.9.072

Društvena udaljenost građana Srbije od nekih ranjivih grupa

Sažetak

Na osnovu podataka iz četvrtog talasa Svetske studije vrednosti za 80 zemalja analizirana je socijalna distanca građana Srbije od odabranih ranjivih i stigmatizovanih grupa s obzirom na odnos hipotetičkog susedstva. Utvrđeno je da Srbija u ovom pogledu pripada grupi srednje tolerantnih zemalja, ali postoje znatne razlike zavisno od grupa prema kojima je merena distanca. Ispitanici u Srbiji netolerantniji su od svetskog proseka kada su izražavali stav prema emocionalno nestabilnim i HIV zaraženim osobama i LGBT populaciji, dok su tolerantniji kada je reč o ljudima drugih rasa, Romima i bivšim osuđenima. U pogledu distance prema hroničnim alkoholičarima i narkomanima, nema razlike, ali su u svetu uopšte, kao i u Srbiji, najviši procenti odbacivanja osoba zavisnih od psihoaktivnih supstanci. U poređenju sa zemljama nastalim raspadom SFRJ, Srbija i Slovenija su najtolerantnije, a najmanje su tolerantni stanovnici BiH i Crne Gore. Razlike između 80 zemalja u distanciranju ispitanika s obzirom na sve uključene ranjive grupe su veoma velike, pa i maksimalne, i zavise od mnogih činilaca. Preporučljivo je da se u budućim istraživanjima proširi krug na ostale reprezentе ranjivih grupa i na druge socijalne odnose.

Ključne reči

Socijalna distanca, ranjive grupe, vrednosti, tolerancija, Srbija, Svetska studija vrednosti

* Autor je socijalni psiholog i naučni savetnik u penziji.

Ovaj rad nastao je u okviru projekta Instituta društvenih nauka: III 47010 „Društvena transformacija u procesu evropskih integracija – multidisciplinarni pristup“ koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije u periodu 2011–2014. Autor ovaj prilog posvećuje profesorima Ronaldu Inghartu i H. D. Klingemanu koji su izuzetno doprineli da se i Srbija uključi u komparativni projekat „Svetska studija vrednosti“.

Pojam društvene udaljenosti (ili socijalne distance) koristio se pod drugim nazivima još od antičkih vremena, ali je termin formalno u nauci novijeg doba, izgleda, prvi put predložio američki sociolog R. E. Park prilikom boravka u Nemačkoj radeći na svojoj doktorskoj disertaciji 1904. (prema kazivanju P. Janga). Park je definisao ovaj pojam kao „stupnjeve razumevanja i intimnosti koji obeležavaju predsocijalne i socijalne odnose uopšte“ (Park, 1924). Posle Prvog svetskog rata Bogardus je empirijski proučavao distanciranost Amerikanaca prema useljenicima u SAD poreklom iz svih delova sveta. On je socijalnu distancu definisao slično onome kako ju je definisao Park: „različiti stepeni razumevanja i osećanja koji postoje između grupa“, a koji „objašnjavaju prirodu znatnog dela njihovih interakcija“ i „ukazuju na karakter društvenih odnosa“ (Bogardus, 1925; 1928). Ovaj autor je prvi konstruisao skalu socijalne distance koja uključuje sedam društvenih odnosa, od najintimnijeg – spremnosti da se sa osobom određenog porekla stupi u brak, do nespremnosti da se takvoj osobi dozvoli ulazak u zemlju, odnosno rešenost da se protera iz SAD. Tri-četiri decenije kasnije trend je bio da se socijalna distanca tretira kao motivaciona komponenta stavova, recimo, Senger je u monografiji o prirodi predrasuda pisao da je „naučno proučavanje motivacione komponente stava počelo sa Bogardusom, koji je ispitivao koliko su Amerikanci voljni da se povežu sa različitim etničkim grupama“ (Saenger, 1953; slično i Triandis, 1964). Međutim, pojam socijalne distance sasvim je neopravdano svoditi na motivacionu (konativnu, dinamičku), komponentu stava jer se socijalna distanca manifestuje i u ponašanju što ilustruju primeri izbegavanja pripadnika drugih grupa, doživljenih kao „ne-mi“ grupa, stranih ili spoljnih grupa (engl. *out-groups*), segregacije i diskriminacije.

Društvena distanca se ispoljava idealnotipski kroz odnose kasta, ali se u načelu manifestuje u odnosima između velikih društvenih grupa (rase, nacije, klase, vere, profesije, političke partije, itd.), mada može biti i izraz socijalno manje konfrontiranih grupa (regionalnih, generacijskih, polnih, između sela i grada i dr.). Socijalna distanca je u suštini proizvod klasnih razlika i redovno je pokazatelj raslojenosti društva. Doduše, svi drugi činioци imaju svoju ulogu u ovoj pojavi – od istorijskih, preko kulturnih

do situacionih i ličnih (Allport, 1954). Utvrđeno je da socijalna distanca zakonomerno raste sa snagom konflikta između grupa i da je najjača u situacijama zaraćenosti dva naroda.

U proučavanju socijalne distance neophodno je odrediti: (a) ko izražava distancu; (b) prema kome se distanca izražava i (c) koji je društveni odnos u pitanju (potencijalni brak, prijateljstvo, susjedstvo, odnosi nadređenosti/podređenosti na poslu, itd.). Socijalna distanca je najopštiji pojam koji supsumira sve vrste specifičnih distanci koje se ispoljavaju u različitim formama socijalnog ponašanja i u domenu stavova.

Još je Bogardus utvrdio da postoji standardni obrazac distanciranja koji diktira grupa dominantna u SAD (anglosaksonska). Najmanja je bila distanca Amerikanaca prema sopstvenoj grupi, a zatim prema Kanađanima, Englezima, Škotlandanima i Ircima, dok su u dnu bili Korejci, Turci, crnci, Japanci, Kinezi i Meksikanci, kao i Srbi i Hrvati kao relativno nepoznate etničke grupe tamošnjoj javnosti toga doba. Pomenuti dominantni obrazac distanciranja prenosio se i na manjinske etničke grupe, pa čak i na pripadnike podkultura u SAD. Ovaj obrazac je pokazao i relativnu vremensku invarijantnost (Bogardus, 1942; Parrillo i Donoghue, 2005), uprkos tome što je već tada bila aktuelna tendencija postupnog generalnog opadanja predrasuda. Istraživanja socijalne distance otpočeta šezdesetih godina prošloga veka proširila su se na sve delove sveta.

Primenom modifikacije skale socijalne distance - kombinovanjem obeležja stimulus grupa (na primer crnac-lekar, crnac-radnik, belac-lekar, belac-radnik, itd.) došlo se do saznanja da Amerikanci veći značaj pridaju rasi nego klasi i religiji, da Nemci najveću pažnju obraćaju na zanimanje, a Grci na religiju (Triandis, 1960; 1962). U većini zemalja nađeno je da se najviše distanciraju pripadnici niže klase, što je uglavnom tumačeno njihovom autoritarnošću i konzervativizmom, a ne samo slabijim obrazovanjem i osećanjem materijalne prikraćenosti. Značajna metodološka unapređivanja sproveo je Vesti kombinujući Bogardusovu skalu s Likertovom skalom što je omogućilo da se u vezi sa svakim socijalnim odnosom uključenim u skalu raspoláže i intenzitetom ne/prihvatanja i da se poboljšaju metrijske karakteristike skale socijalne distance (Westie, 1952; 1957).

U bivšoj Jugoslaviji prva istraživanja socijalne distance preduzeli su Fijamengo (1960) koji je kod studenata proučavao kakav je uticaj nacionalne i verske pripadnosti na srećan brak, Supek (1963), koji je ispitivao nacionalnu distancu brigadira saveznih omladinskih radnih akcija i sredinom šezdesetih godina, Rot sa saradnicima (saopšteno 1976) došavši do zaključka da se u raznim grupama mladih javlja gotovo ista preferencija naroda. U istraživanju srednjoškolske i radničke omladine u Beogradu i Kragujevcu, Rot i Havelka (1973), pored ostalog, utvrdili su da etničko distanciranje pozitivno korelira sa sledećim vrednosnim orijentacijama: etnocentrizmom, autoritarnošću, religioznošću, preferiranjem autokratije, moći i ugleda, a nešto manje i sa hedonističkom i utilitarnom orijentacijom. Primenujući isti instrument u Makedoniji, Lazaroski (1975), je uglavnom potvrdio zaključke istraživanja Rota i Havelke, uključujući i da etničko

distanciranje negativno korelira sa podeljenom i opšteljudskom vezanošću – pojmovima bliskim internacionalizmu. Nekoliko istraživanja etničke distance u Vojvodini izvršio je Đ. Đurić (1971; 1987), zaključujući da afektivna komponenta stava prema pojedinim narodima više određuje distancu dece i omladine nego vrsta socijalnih odnosa uključenih u skalu, da emocionalna komponenta stava faktički određuje /ne/prihvatanje određenog naroda nezavisno od društvenog odnosa. Rotovu modifikaciju Bogardusove skale koristili smo u istraživanju javnog mnjenja Jugoslavije 1966. (Pantić, 1967). Ta verzija skale etničke distance obuhvata sledećih šest hipotetičkih društvenih odnosa: stalan boravak u republici/pokrajini, zaposlenost u istoj radnoj organizaciji, prijateljstvo, brak, rukovodilac na poslu i politički rukovodilac u republici/pokrajini, a ispitanici su se izjašnjavali o /ne/prihvatanju osam jugosloveskih naroda i narodnosti. Integralni skorovi distanciranja dali su raspodelu u skladu s tipičnom „krivom konformističkog ponašanja“ u formi obrnutog slova J. Ovaj termin predložio je F. Olport (Allport, 1934), za pojave čija je učestalost manja što je njena snaga veća. To znači da je bilo najviše onih koji uopšte nisu iskazali distancu (3/5), 21% je bilo vrlo slabo distanciranih, 7% slabo, 5% srednje koliko je skala mogla da meri, po 3% jako i vrlo jako distanciranih i samo 2% potpuno distanciranih. U svim republikama/pokrajinama modalna kategorija bila je „bez distance“ prema bilo kom od osam naroda/narodnosti, ali je takvih ipak bilo najmanje u Sloveniji i Makedoniji (po 42%), a najviše u Vojvodini (71%). Krajem sedamdesetih godina dvadesetog veka izvršeno je obimno istraživanje socijalne distance srednjoškolske omladine Hrvatske (Jerbić i drugi, 1982). Pokazalo se da neki oblik ograđivanja postoji kod 55% ispitanika, da oni koji ispoljavaju socijalnu distancu u užem smislu (grupe zanimanja) teže i verskoj i etničkoj distanci. Distanca je bila natprosečna kod nekreativnih, autoritarnih, anomičnih, rigidnih, anksioznih ličnosti i kod onih koji žive u slabije razvijenoj kulturnoj sredini i tamo gde je struktura stanovništva nacionalno homogenija. Religiozna distanca je istraživana u Vojvodini u dva maha (Pantić, 1977; 1986). Prema prvonavedenom istraživanju najtolerantnije su bile nereligiozne osobe, dok su se najviše distancirale starije, neobrazovane, siromašne žene, koje žive na selu, čija psihološka struktura odgovara netolerantnoj ličnosti i koje su i same religiozne, posebno one koje praktikuju ispovedanje i odlaze na mise/liturgije. Drugo istraživanje pokazalo je da pripadnici sekti gotovo sasvim odbacuju ateiste kao potencijalne bračne partnere. Velika većina pripadnika sekti sklapa brak sa partnerom iz iste sekte, a nešto manje zatvoreni su bili nazareni. U istraživanju na velikom uzorku zaposlenih u društvenom sektoru 1985. u svim republikama/pokrajinama SFRJ proučavane su četiri vrste distance: religiozna, politička, obrazovna i etnička u pogledu hipotetičkog braka i prijateljstva (Pantić, 1987). Jedan od glavnih nalaza ovoga istraživanja bio je da je manifestna etnička distanca u poređenju sa stanjem 1966. u međuvremenu opala i da je manje raširena nego latentna distanca.

Tokom poslednje decenije XX veka i od 2000. naovamo u Srbiji je izvršen veliki broj empirijskih istraživanja socijalne distance, pre svega etničke distance, koja ovde ne možemo komentarisati, pa čak ni nabrojati, zbog ograničenog prostora. Za cilj sadašnjeg rada bitno je da su već rana istraživanja ove vrste, i u svetu i na našim prostorima, ukazala da je sklonost distanciranju povezana s netolerantnošću, a to se potvrđuje i u skorijim istraživanjima (Pantić i Pavlović, 2009; Pavlović, 2009; 2011). Međutim, komparativna istraživanja socijalne distance prema različitim stigmatizovanim i ranjivim grupama stanovništva i dalje su retka u našoj sredini. Zahvaljujući učešću Srbije i Crne Gore u četvrtom talasu Svetske studije vrednosti (WVS) 2001, komparativnom projektu sprovedenom u 80 zemalja koje reprezentuju 85% svetske populacije (Inglehart *et al.*, 2004; Inglehart i Welzel, 2005), obezbeđeni su podaci koji omogućavaju ovu vrstu analize. Reprezentativni uzorak verovatnoće je u Srbiji obuhvatio 1.200, a u Crnoj Gori 1.060 ispitanika, a terenska ispitivanja su obavili saradnici Stalne terenske mreže Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka iz Beograda koristeći tehniku individualnog intervjuisanja. Podaci se odnose na društveni odnos susedstva koji tangira sve kategorije ispitanika i jedan je od najdiskriminativnijih u statističkom smislu, tj. dobro predstavlja one koji su generalno /ne/spremni da ispolje distancu.

Tabela 1: Procenat ispitanika koji ne žele za komšije određene ranjive grupe u Srbiji, Crnoj Gori i u svetu (prosek za 80 zemalja)

Objekti distance	Srbija 2001.	Crna Gora 2001.	Svet III talas	Svet IV talas
Narkomani	70	86	67	68
Alkoholičari	56	63	59	59
Bivši osuđenici	29	29	49	55
Homoseksualci	49	74	49	43
Emocionalno nestabilni	57	77	35	42
Romi	12	24	-	38
HIV inficirani	51	76	44	37
Ljudi druge rase	6	19	16	16
Prosek	41	56	46	45

Napomena: III talas istraživanja izvršen je uglavnom u ranim devedesetim godinama XX veka, a IV talas u periodu 1999-2001.

Ispitanici iz Srbije bili su za nijansu tolerantniji nego što je prosek za ceo svet (41% spram 45% odbijanja navedenih ranjivih grupa kao mogućih komšija). Naravno, ovi proseki su samo gruba orijentacija, jer postoje velike razlike zavisno od vrste grupa prema kojima se izražavala udaljenost od potencijalnih komšija. Koeficijent rang korelacije između Srbije i Crne Gore je vrlo visok ($r = 0.845$) i signifikantan je na nivou verovatnoće 95%, što ukazuje na sličan kulturni obrazac ispitanika iz ove dve zemlje, uprkos tome što je u Crnoj Gori registrovano veće distanciranje nego u Srbiji. Prosečna distanca je u zemljama bivše SFRJ najveća u BiH (63%), slede

Crna Gora (56%), Makedonija (55%) i Hrvatska (51%), dok je najmanja u Sloveniji i Srbiji (po 41%).

U svetu je najrasprostranjenija distanca s obzirom na društveni odnos susedstva kada je reč o mogućim komšijama koji su narkomani, pa je tako i u Srbiji (43. mesto u rangu 80 zemalja), i u Crnoj Gori (16. mesto u svetu). Komparativna istraživanja u društvenim naukama izuzetno retko otkrivaju tako enormne razlike između zemalja kao u slučaju ove vrste distance. Naime, distanca od narkomana je gotovo maksimalna u Jordanu (99%), Azerbejdžanu (97%), Turskoj (94%), Južnoj Koreji i Jermeniji (po 93%), Maroku (92%), Moldaviji (91%) i Kini i Estoniji (po 90%), dok praktično ne postoji u Egiptu i Iranu (po 1%) i Bangladešu (2%), a relativno je niska u Kolumbiji (30%) i Argentini (32%). Od zemalja bivše SFRJ posle Crne Gore ova distanca je najveća u BiH (82%) i u Makedoniji (73%), a najmanja je, mada dvotrećinska u Sloveniji (65%), dok je u Hrvatskoj slična onoj u Srbiji (69%). U svetu je tendencija da se natprosečno ograđuju od narkomana kao potencijalnih komšija žene i stariji, a posebno materijalistički orijentisani (73% spram 58% postmaterijalista) – u smislu kako ove pojmove definiše Inghart. U Srbiji takođe narkomane kao komšije ne žele više žene (72%), nego muškarci (68%), pripadnici srednje i starije generacije (po 72%) nego mlađi od 30 godina (63%), ali i najmanje obrazovani (73%), dok u svetu varijable obrazovni i materijalni status ne rade u ovom pogledu. I u Srbiji materijalisti znatno više odbacuju narkomane kao hipotetičke komšije (77%), u poređenju s postmaterijalistima (51%).

Društvena udaljenost od hroničnih alkoholičara kao hipotetičkih komšija u svetu je na drugom mestu, ali su prema osobama zavisnim od ove psihoaktivne supstance razlike u distanciranju ogromne. Najviše se od alkoholičara ograđuju stanovnici Jordana (94%), Salvadora (90%), Turske i Maroka (po 87%), Jermenije i Moldavije (po 85%), Estonije (84%) i Belorusije (83%), a najmanje Egipta i Pakistana (po 1%), Irana (2%), Bangladeša (4%), pa Norveške i Luksemburga (po 32%), Švedske i Kolumbije (po 33%), itd. Zemlje u kojima je potrošnja alkohola po glavi stanovnika među najvećim nalaze se u pogledu raširenosti ove vrste distance na 25. mestu (Rusija sa 73% gde se rekordno izjašnjavaju protiv takvih komšija žene – 80%), na 54. mestu Finska (51% distanciranih) i na 58. mestu Francuska (47%). Postoji tendencija da se u svetu više distanciraju žene (62% spram 55% muškaraca), stariji od 50 godina (62%) i materijalistički orijentisani (63% prema 51% postmaterijalista). U zemljama bivše SFRJ najviše se distanciraju od hroničnih alkoholičara kao mogućih komšija stanovnici BiH koji su sa 77% na 17. mestu u svetskom rangu, slede Slovenci na 29. mestu sa 69%, pa ispitanici iz Makedonije (64%) i Crne Gore i Hrvatske (po 63%) i Srbije (56%). U Srbiji se natprosečno distanciraju žene (63% spram 49% muškaraca) i stariji od 50 godina (60%). U vezi s tim zanimljiv je podatak iz jednog davnasnijeg medicinskog istraživanja u Pomoravlju kada je otkriveno da je svaki drugi muškarac stariji od 50 godina u tom regionu hronični alkoholičar.

Od osam posmatranih ranjivih grupa u svetu je najmanje iskazana distanca od mogućih komšija koji su druge rase. Međutim, u nekim zemljama ova vrsta distance je veoma raširena, posebno u Bangladešu (72%), Egiptu (66%), Indiji (42%), Indoneziji i Južnoj Koreji (po 35%), Vijetnamu i Turskoj (po 32%), Albaniji i Nigeriji (po 30%), i tako dalje. U ovom pogledu Srbija je na deobi 14. i 15. mesta sa Luksemburgom sa samo 6% onih koji manifestuju rasizam u domenu stanovanja. Najmanje rasno distanciranih zabeleženo je u Kolumbiji (2%), zatim u Brazilu, Švedskoj, Kanadi, Portoriku i na Islandu (po 4%). Po svoj prilici, rasno mešoviti sastav stanovništva i visoka ekonomska i kulturna razvijenost doprinose rasnoj toleranciji. Od zemalja bivše SFRJ najviše nesprenih da vide ljude druge rase u susjedstvu ima u Hrvatskoj (20%), zatim u Crnoj Gori i Makedoniji (po 19%), pa u BiH (13%) i Sloveniji (12%), a najmanje takvih je u Srbiji (6%). Odsustvo spremnosti da se ljudi druge rase prihvate za komšije je natprosečno, mada na niskom nivou, kod ispitanika sa osnovnim obrazovanjem (u svetu 20%; u Srbiji 12%).

Prema Romima je manifestovana distanca najviša u zemljama gde je njihov udeo u stanovništvu najveći ili gde oni najčešće traže azil. Ispitanika nesprenih da prihvate Rome kao hipotetičke komšije ima najviše u Slovačkoj (77%), Turskoj (72%), Letoniji (63%), Italiji (56%), Bugarskoj (54%), Ukrajini (53%), Rumuniji (52%), Belorusiji (51%), Estoniji (50%), itd. S druge strane, najmanja sklonost diskriminaciji Roma je registrovana na Islandu (9%), gde pripadnika ove etničke zajednice nema, zatim u Srbiji (12%) iz specifičnih razloga, pa u Danskoj (15%), Holandiji (19%), Švedskoj (20%), Crnoj Gori (24%), Irskoj, Austriji i Luksemburgu (po 25%), i tako dalje. Od zemalja bivše SFRJ ova vrsta distance je najrasprostranjenija u Hrvatskoj (39%) i Sloveniji (37%). U svetu je netolerantnost prema Romima kao mogućim komšijama natprosečna među najmanje obrazovanim i starijima od 50 godina (po 41%) i materijalistički orijentisanim kako taj pojam definiše Inghart (45%). Relativno mala distanca prema Romima kao hipotetičkim komšijama u Srbiji može se objasniti činjenicom da su oni već „integrisani“ u susjedstvo (na primer, samo u Beogradu ima oko 150 njihovih naselja pejorativno nazvanih „karton siti“), zatim time što su oni prihvaćeni u nekim radnim ulogama (na primer čistači, muzičari u kafanama) i kao sakupljači sekundarnih sirovina. Prilikom NATO intervencije 1999. protiv SRJ Romi su isticali da su jedini solidarno delili sudbinu sa Srbima. Dalje, različite mere i podsticaji, preduzimani proteklih decenija sa ciljem emancipacije mladih Roma izgleda da daju efekte jer i među Romima raste udeo školovanih i materijalno bolje stojećih pojedinaca. Najzad, rasna distanca, kao što je demonstrirano u prethodnom pasusu, u Srbiji je retka, pa je prirodno da je takva i kada je reč o odnosu prema Romima.

Emocionalno nestabilne osobe ne želi u svom komšiluku apsolutna većina stanovnika Srbije i naročito Crne Gore - u oba slučaja znatno više nego što iznosi svetski prosek. O tome svedoče i burne reakcije naše javnosti na inače prilično retke i izolovane incidente u kojima su akteri

ovakve osobe. Emocionalno nestabilne osobe nesprenni su da prihvate u svom susjedstvu najviše građani Južne Koreje (89%), Salvadora (82%), Crne Gore (77%), Turske (76%), Jermenije i Azerbejdžana (po 75%), Tajvana (73%), Maroka (69%), Moldavije (68%), Jordana (66%), Kine (64%), Ukrajine (63%), Grčke (62%), itd. Od zemalja nastalih iz bivše SFRJ, posle Crne Gore, najviše distanciranih ima u BiH (58%), a najmanje u Sloveniji (30%), pa u Hrvatskoj (41%) i Makedoniji (47%). Netolerantnih u ovom pogledu najmanje ima u Iranu (2%), Tanzaniji (5%), Danskoj (14%), Švedskoj, Švajcarskoj i Kolumbiji (po 17%), Brazilu i Austriji (po 18%) i Češkoj i Luksemburgu (po 19%). U svetu natprosečno zaziru od pomenutih osoba žene (42% spram 35% muškaraca) i materijalistički orijentisani (47% u poređenju sa 35% postmaterijalista), a slično važi i za Srbiju. U svetu je netolerantnost prema emocionalno nestabilnim ljudima porasla u poslednjoj dekadi XX veka (sa prosečnih 35% na 42%).

Nespremnost da se tolerišu komšije zaražene HIV-om znatno je raširenija u Srbiji (51%) i naročito u Crnoj Gori (76%) nego u svetu (37%). Međutim, prosek za svet skriva ogromne razlike između pojedinih zemalja u pogledu ne/tolerantnosti ove vrste. Najviše nesklonih da hipotetički prihvate za komšije osobe koje su HIV zaražene ima u Jordanu (96%), Južnoj Koreji i Azerbejdžanu (po 89%), Jermeniji (85%), Turskoj (83%), Maroku (81%), Kini (79%), Crnoj Gori (76%), Tajvanu (72%), Gruziji (71%), Albaniji (70%) itd. Nasuprot navedenim zemljama, ova vrsta netolerantnosti retkost je u Iranu (1%), Egiptu (2%), Bangladešu i Danskoj (po 6%), Švedskoj, Pakistanu i na Islandu (po 7%), u Holandiji i Kolumbiji (po 8%), u Francuskoj (9%), i tako dalje. U Južnoafričkoj Republici, gde i apsolutno i relativno ima najviše HIV zaraženih osoba, procenat nevoljnih da prihvate takve osobe u susjedstvu znatno je niži od svetskog proseka (27%). Odstupanja naviše od proseka za ceo svet karakteristična su za starije od 50 godina (41%), siromašne (42%) i materijalistički orijentisane (48%). Od zemalja nastalih od bivše SFRJ posle Crne Gore najviše netolerantnih prema mogućim komšijama sa HIV-om ima u BiH (60%), dok je tako orijentisana približno polovina ispitanika u Makedoniji (52%) i Hrvatskoj (51%) i samo jedna trećina u Sloveniji. Više od proseka za Srbiju nevoljnih da tolerišu komšije sa HIV-om ima među ženama (54% prema 48% kod muškaraca), kod starijih od 50 godina (57%), najmanje obrazovanih (60%), siromašnih (58%) i materijalistički usmerenih (59%). U periodu od jedne decenije procenat onih koji se protive da u komšiluku imaju osobe zaražene HIV-om je opao u svetu sa prosečnih 44% na 37%, verovatno pod uticajem bolje informisanosti i generalnog širenja tolerancije.

Društvenu udaljenost od homoseksualaca kao potencijalnih komšija manifestuje 43% ispitanika u svetu, manje nego u Srbiji (49%) i naročito nego u Crnoj Gori (77%), koja je u pogledu homofobije na 14. mestu u svetu. U ostalim zemljama bivše SFRJ distanciranje od homoseksualaca je ispoljeno u BiH u 64% slučajeva, slede Makedonija (54%) i Hrvatska (53%), a najmanje je u Sloveniji (44%). U periodu od jedne decenije u svetu je procenat onih koji ne žele homoseksualce u susjedstvu opao sa 49% na 43%.

Gledano u celini, obrazac ne/prihvatanja homoseksualaca kao komšija sličan je obrascima koje su ispitanici u svetu, pa i u Srbiji i Crnoj Gori, manifestovali u vezi s HIV zaraženim i emocionalno nestabilnim osobama. Prosek za svet, kao i u nekim ranijim slučajevima, skriva maksimalne razlike između zemalja. Naime, odbacivanje homoseksualaca kao hipotetičkih komšija prisutno je kod 98% stanovnika Jordana, 93% u Maroku, 91% u Azerbejdžanu, 90% u Turskoj, po 83% u Jermeniji i Albaniji, 81% u Južnoj Koreji, 78% u Salvadoru, po 77% u Modaviji i Gruziji, 76% u Ugandi itd. Suprotno ovome, u Egiptu istraživanje nije našlo nijednog ispitanika koji ne bi prihvatio homoseksualca za komšiju! Veoma je malo netolerantnih prema homoseksualcima bilo i u Iranu (1%), Bangladešu (5%), Švedskoj i Holandiji (po 6%), u Danskoj i na Islandu (po 8%), u Nemačkoj (13%), Norveškoj (14%), Kolumbiji (15%), Španiji i Francuskoj (po 16%) i tako dalje. Homofobične stavove u pogledu ove vrste distance više od svetskog proseka ispoljili su siromašni (48%) i materijalistički orijentisani (52%), dok su znatno ispod proseka za svet visokoobrazovani (37% distanciranih) i postmaterijalistički opredeljeni (29%). Slična odsupanja od proseka uočena su i u Srbiji: homoseksualce ne žele za komšije stariji od 50 godina (57%), najmanje obrazovani (56%), siromašni i oni koji su materijalistički orijentisani (po 54%). Nasuprot njima, u Srbiji su najmanje netolerantni kada su u pitanju homoseksualci kao moguće komšije ispitanici mlađi od 30 godina (41%), imućni (45%), visokoobrazovani (38%) i postmaterijalistički orijentisani (31%). U Crnoj Gori, uprkos visokom procentu netolerantnih u ovom smislu, postoje grupe ispitanika koje se još šire distanciraju od homoseksualaca kao potencijalnih komšija: materijalistički orijentisani (83%), oni srednjeg materijalnog statusa (82%), stariji od 50 godina (80%) i najmanje obrazovani (77%). Ovi podaci potvrđuju jedan raniji nalaz, koji nismo objavili, a utvrđen je primenom indeksa u kome je spregnut veći broj politički relevantnih pitanja, da su upravo građani Crne Gore među najkonzervativnijim u Evropi.

Distanciranje ispitanika od bivših osuđenika kao hipotetičkih komšija je poraslo tokom poslednje decenije XX veka (sa 49% na 55%), što je zabeleženo još jedino u slučaju distance prema emocionalno nestabilnim osobama. I u slučaju distance prema bivšim osuđenima kao mogućim komšijama postoje veoma velike razlike između zemalja.

Gotovo maksimalno netolerantnih prema ovoj ranjivoj grupi ima u Albaniji i Jordanu, a tek „u tragovima“ u Iranu i Egiptu. Podaci za Srbiju i Crnu Goru podudarili su se na relativno niskom nivou (po 29%), pa ove dve zemlje dele 9. i 10. mesto u pogledu tolerantnosti prema bivšim osuđenima i mnogo su ispred ostalih zemalja nastalih raspadom SFRJ: Slovenije (41%), Hrvatske (71%), Makedonije (74%) i BiH (čak 88%). Ovaj nalaz iznenađuje jer su se – prema nizu drugih pokazatelja iz Svetske studije vrednosti – Srbija i Crna Gora nalazile u vrednosnom prostoru karakterističnom za sve bivše komunističke zemlje (Pantić, 2005). Ova grupacija zemalja, u pogledu distance od bivših osuđenika, ima prosečni neponderisani procenat 66 i to sa uračunatim procentima Srbije i Crne

Gore koji su više nego dva puta niži. Bivše komunističke zemlje su u ovom pogledu bliske zemljama u razvoju (prosečna distanca 64%), a prilično su udaljene od najrazvijenijih zemalja čiji je prosek 42% (Pantić i drugi, 2013). Prema istom izvoru, grupa zemalja pretežno pravoslavne konfesije je manje tolerantna (63% odbacuje bivše osuđenike kao moguće komšije) nego muslimanske (58%), katoličke (54%) i protestantske zemlje (41%). Uzimajući kontinentalnu pripadnost kao kriterijum poređenja, pokazalo se da su manje tolerantni stanovnici Afrike (prosečno 65% distanciranih), Srednje i Južne Amerike (62%) i Azije (58%) nego Evropljani (54%), ispitanici iz Australije i Okeanije (52%) i Severne Amerike (51%). Distanca prema potencijalnim komšijama koji su bivši osuđenici rasprostranjena je više od proseka među ženama i u Srbiji (32% prema 26% kod muškaraca) i u svetu (58% prema 53%), kod starijih od 50 godina (u Srbiji 35% u svetu 59%), kod osoba nižeg obrazovanja (Srbija 35%, svet 56%) i ispitanika nižeg materijalnog statusa (33% u Srbiji, 57% u svetu). Očigledno je da se u nižoj klasi ne manifestuje veća solidarnost ispitanika sa bivšim osuđenicima koji i sami izrazito većinski potiču upravo iz te klase (isti rad).

Tabela 2: Rang zemalja na osnovu raširenosti distance ispitanika od bivših osuđenika kao potencijalnih komšija (u %)

01. Albanija 97	21. Ukrajina 72	41. Litvanija 57	61. Slovenija 41
02. Jordan 96	22. Filipini 72	42. Irska 56	62. Finska 39
03. Tanzanija 89	23. Kina 71	43. Indonezija 56	63. Portoriko 36
04. Uganda 88	24. Alžir 70	44. Juž. Afrika 54	64. Švedska 33
05. BiH 88	25. Meksiko 70	45. SAD 54	65. Španija 32
06. Moldavija 83	26. Urugvaj 70	46. Peru 53	66. Holandija 32
07. Slovačka 82	27. Estonija 69	47. Tajvan 51	67. Danska 31
08. Juž. Koreja 81	28. Rumunija 69	48. Japan 50	68. Singapur 30
09. Malta 80	29. Azerbejdžan 69	49. Gruzija 50	69. Belgija 30
10. Turska 80	30. Poljska 68	50. Vijetnam 49	70. Luksemburg 30
11. Nigerija 79	31. Grčka 67	51. Indija 48	71. Srbija 29
12. Salvador 78	32. Letonija 66	52. V. Britanija 48	72. Crna Gora 29
13. Jermenija 78	33. Maroko 64	53. Sev. Irska 48	73. Austrija 27
14. Venecuela 77	34. Češka 64	54. Italija 47	74. Island 26
15. Mađarska 77	35. Kolumbija 64	55. Australija 45	75. Nemačka 25
16. Makedonija 76	36. Čile 63	56. Kanada 45	76. Francuska 21
17. Bugarska 75	37. Dominikana 62	57. Brazil 45	77. Švajcarska 20
18. Zimbabve 75	38. Pakistan 58	58. Norveška 44	78. Bangladeš 20
19. Hrvatska 74	39. Rusija 58	59. Portugal 44	79. Egipat 3
20. Belorusija 72	40. Novi Zeland 58	60. Argentina 43	80. Iran 1

Činjenica da se stanovništvo Srbije i Crne Gore znatno manje distancira od bivših osuđenika kao zamišljenih komšija nego što je slučaj s ispitanicima iz EU traži barem neka hipotetička objašnjenja, tim pre što je nalaz u kontradikciji sa pretežno represivno orijentisanim javnim mnjenjem na našim prostorima. Naime, kriminološka istraživanja pokazuju da građani

Srbije i Crne Gore preferiraju oštrije kažnjavanje kriminalaca i to za sve vrste delikata. Moguće je da se ovdašnji liberalniji stav prema bivšim osuđenima da delom tumačiti specifičnom društvenom klimom u vreme ispitivanja - na samom kraju 2001. Bilo je to vreme oduševljenja posle NATO intervencije i uklanjanja Miloševića sa vlasti (1); naglo naraslih optimističkih očekivanja društvenog boljitka (2); pada etničke distance prema Albancima, Hrvatima i Bošnjacima, generalno i prema drugim narodima (3); tretmana pojedinih osuđenika kao heroja u javnosti (4); potenciranja tradicije da je neko ko je odslužio zatvorsku kaznu okajao grehove (5); raširenog uverenja da su ovi ljudi „zaslužili drugu šansu“ jer je kazna doprinela korekciji njihovog ponašanja (6) i gubljenja jasne granice između kriminogenog i društveno poželjnog ponašanja (7). Velika očekivanja su u nekim domenima bila kratkoveka o čemu svedoči i brzo opadanje poveranja u većinu političkih institucija, a što se možda reflektovalo generalno i na smanjivanje tolerantnosti, uključivši stav prema bivšim osuđenima, pa bi stoga bilo poželjno ponoviti ovaj deo istraživanja. •

Social distance between Serbian citizens and some vulnerable groups

Abstract

Based on the data for 80 countries from the fourth wave of the World Values Survey, we analyzed the social distance of Serbian citizens towards the selected vulnerable and stigmatized groups considering their attitude towards hypothetical neighbourhood. It has been established that with this respect Serbia belongs to the group of moderately tolerant countries. However, there are significant differences, depending on the group towards which the distance was measured. Serbian respondents are less tolerant than the world average when it comes to the attitude towards the emotionally instable, HIV positive people and LGBT population, while they are more tolerant when it comes to other races, the Roma and former convicts. The distance towards chronic alcoholics and drug users is the same as in the remainder of the world. Still, in both the world and Serbian sample, the highest percentage of rejection refers to the persons who abuse psychoactive substances. In the group of former Yugoslav countries, Serbia and Slovenia are the most tolerant, while the residents of Bosnia and Herzegovina and Montenegro are the least tolerant. The differences between 80 countries in respondents' distance towards all included vulnerable groups are fairly high, even maximum, and depend on numerous factors. It is recommendable that future research enlarges the circle to other representatives of vulnerable groups and other social relations.

Key words

Social distance, vulnerable groups, values, tolerance, Serbia, World Values Survey

Literatura

- Allport, F. H. (1934). The J-Curve Hypothesis of Conforming Behavior, *V, J. of Social Psychology*, 141-183.
- Allport, G. W. (1954). *The Nature of Prejudice*, Addison-Wesley, Cambridge.
- Bogardus, E. S. (1925). Measuring Social Distance, *Journal of Applied Sociology*, 1, 216-226; 9, 299-308.
- Bogardus, E. S. (1928). *Immigration and Race Attitudes*, Heath, Boston.
- Bogardus, E. S. (1942). Changes in Racial Distance Differentials, 32, *Sociology and Social Research*, 882-887.
- Đurić, Đ. (1971). Ispitivanje etničke distance kod dece, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 126-132.
- Đurić, Đ. (1987). *Vaspitanje mladih u višenacionalnoj zajednici*, Pedagoški zavod Vojvodine i Obrazovni centar „J. Vukanović“, Novi Sad.
- Fiamengo, A. (1960). Studenti Sarajevskog univerziteta – pitanje braka posmatrano iz aspekta nacionalne i religiozne pripadnosti i stepena obrazovanja bračnih drugova, *Sociologija*, No. 1.
- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton University Press.
- Inglehart, R. and C. Welzel (2005). *Modernization, Culture Change, and Democracy – Human Development Sequence*, Cambridge University Press
- Inglehart, R. et al. (2004). *Human Beliefs and Values: a cross cultural sourcebook on the 1999-2002 value surveys*, Siglo XXI editors, Mexico.
- Jerbić, B., S. Lukić i L. Kobsa (1982). *Idejna kretanja i konfliktna žarišta kod učenika viših razreda osnovne škole (VII i VIII razred) i polaznika centara usmerenog obrazovanja u SR Hrvatskoj*, Centar CK SKH za idejno-teorijski rad, Zagreb, (šap.)
- Lazaroski, J. (1975). Povezanost oblika nacionalne vezanosti sa socijalnom distancom, Tom I, *Materijali Petog kongresa psihologa SFRJ*, Skopje, 419-427.
- Pantić, D, M. Beara, V. Janevski i J. Ničić (2013). *Podrška zapošljavanju bivših osuđenika*, Niš: Centar za obuku i stručno osposobljavanje Uprave za izvršenje krivičnih sankcija (posebno str. 75-80)
- Pantić, D. (1967). *Etnička distanca u SFRJ*, Institut društvenih nauka, Beograd, (šap.)
- Pantić, D. (1977). Religiozna distanca, u: Flere, S. i D. Pantić, *Ateizam i religioznost u Vojvodini*, Pravni fakultet, Novi Sad, 163-181, (šap.)
- Pantić, D. (1986). Verska distanca, u: Flere, S, D. Pantić i D. Koković, *Male verske zajednice u Vojvodini*, Pravni fakultet, Novi Sad, 171-212 (šap.)
- Pantić, D. (1987). Karakteristike socijalne distance kod zaposlenih u društvenom sektoru SFRJ, *XXIX, 4, Sociologija*, 559-602.
- Pantić, D. (2005). Da li su vrednosti građana bivših komunističkih zemalja slične? No. 118-119, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 46-69.
- Pantić, D. i Z. Pavlović (2009). *Political Culture of Voters in Serbia*, Belgrade: Institute of Social Sciences
- Park, R. E. (1924). The Concept of Social Distance, *J. of Applied Sociology*, 8, 339-344.
- Parrillo, W. N. and C. Donoghue (2005) Updating the Bogardus Social Distance Studies, Vol. 42, Issue 2, *The Social Science Journal*, 257-271.
- Pavlović, Z. (2009). *Vrednosti samoizražavanja u Srbiji: u potrazi za demokratskom političkom kulturom*, Institut društvenih nauka, Beograd.

- Pavlović, Z. (2011). „Činioci i struktura političke kulture mladih u Srbiji – sociopsihološki pristup“, doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu, Beograd.
- Rot, N. (1976). *Psihološka istraživanja*, Institut za psihologiju, Beograd, 265-266.
- Rot, N. i Havelka, N. (1973). *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*, Institut za psihologiju i Institut društvenih nauka, Beograd.
- Saenger, R. (1955). *Social Psychology of Prejudice*, Harper, New York.
- Supek, R. (1963). *Psihosociologija radne akcije*, Mladost, Beograd.
- Triandis, H. C. (1960). Race, Social Class, Religion and Nationality as Determinants of Social Distances, *J. of Abnormal and Social Psychology*, 61, 110-118.
- Triandis, H. C. (1964). Exploratory Factor Analysis of the Behavioral Component of Social Attitudes, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 68, 420-430.
- Triandis, H. C. and L. Triandis (1962). A Cross-Cultural Study of Social Distance, *Psychological Monographs* 76, No. 540.
- Westie, F. R. (1952). Negro - White Status Differential and Social Distance, *American Sociological Review*, 17, 550-558.
- Westie, F. R. (1957). The Social Distance Pyramid, *Am. J. of Sociology*, 63, 190-196.

Demokratizacija političke kulture postkomunističkih društava - *pro et contra* kulturološkog i institucionalnog modela

Sažetak

Demokratizacija bivših komunističkih zemalja krajem XX veka ponovo je aktuelizovala višedecenijsku dilemu „kultura nasuprot strukturi“. Dva preovlađujuća modela promene političke kulture imali su različita predviđanja u pogledu mogućnosti demokratizacije političke kulture prethodno nedemokratskih društava. Kulturološki model, prema kome struktura političkog sistema ima kulturno utemeljenje i preduslove, davao je pesimistične predikcije – politička kultura menja se samo na dugi rok, smenom generacija i pod uticajem širih strukturnih promena u društvu. Institucionalni model koji, s druge strane, pretpostavlja obrazac obrnutog uticaja, od strukture ka kulturi, davao je znatno optimističnije izgleda za nove demokratije. U radu se najpre iznose osnovne pretpostavke dva modela, a zatim je dat pregled najvažnijih empirijskih nalaza, nakon čega je ukazano na izvesne dileme i ograničenja dva modela.

Ključne reči

Kultura, demokratija, kulturološki model, institucionalni model

* Autor je docent na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu.

♦ Ovaj tekst je rezultat rada na projektu „Društvene transformacije u procesu evropskih integracija: multidisciplinarni pristup“ (br. 47010) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (2011-2014).

Uvod

Pretpostavka da je za opstanak i efikasno funkcionisanje političkog sistema neophodna podrška građana gotovo je neosporna. Bez široke saglasnosti u pogledu podrške „pravilima političke igre“, kao i konsenzusa o normama na kojima je ona zasnovana, nema legitimnosti, stabilnosti, pa ni efikasnosti političkog sistema. Još je Aristotel konstatovao da ni najkorisniji zakoni to neće biti „ako građani ne budu navikavani i vaspitavani u duhu državnog uređenja, demokratskog, ako su zakoni demokratski, oligarhijskog, ako su oligarhijski“ (Aristotel, 1970, 180-181), a Almond i Verba su, u danas klasičnoj studiji (Almond & Verba, 1963), razvijali tezu da različiti tipovi političkog sistema imaju različite političko-kulturne pandane.

Pretpostavka o kongruentnosti političke kulture i strukture političkog sistema posebno je postala značajna kada je tokom trećeg talasa demokratizacije (Huntington, 1991), najveći deo nekada komunističkih društava započeo proces tranzicije ka demokratiji i kada je pitanje mogućnosti demokratizacije političke kulture prethodno nedemokratskih društava i načina za ostvarivanje kongruentnosti kulture i strukture izazvalo brojna neslaganja.

Dva modela promene političke kulture

U analizi odnosa političke kulture i strukture političkog sistema posebnu ulogu imaju dva gledišta.

Prema kulturološkom modelu građani određene države prihvataće samo one političke i ekonomske strukture čije institucionalne i legalne procedure jesu u skladu s preovlađujućim vrednostima u toj populaciji, a koje su odraz specifičnih društveno/političko/ekonomskih okolnosti iz rane mladosti. Budući da se socijalizacijom prenose, socijalizacijom se i menjaju, što znači da je potrebno više generacija pre nego što se sistem vrednosti vidljivo promeni. Politička kultura se stoga tek postepeno

i veoma sporo menja pod uticajem opštijih strukturnih faktora poput ekonomske modernizacije, urbanizacije i slično. (Lipset, 1959; Huntington, 1991; Inglehart & Welzel, 2005). I demokratski, kao i bilo koji drugi tip političkog sistema, ima kulturno utemeljenje, odnosno, suštinske kulturne preduoslove od čijeg prisustva zavisi mogućnost ustanovljenja i opstanka, ali i kvalitet funkcionisanja demokratskih struktura (Almond & Verba, 1963; Eckstein, 1988; Inglehart & Welzel, 2005). Stoga je novim demokratijama neophodan period konsolidacije kako bi građani odrasli u autoritarnom društvu bili (re)socijalizovani za demokratske norme i oblike ponašanja, jer „demokratija ne može biti izgrađena bez demokrata“ (Klingeman *et al.*, 2006, str. XI). U skladu sa poznatom krilaticom kulturološke škole da je za ustavno-političke promene u jednom društvu potrebno šest meseci, za ekonomske šest godina, a za sociokulturne 60 godina (Dahrendorf, 1990), zaključuje se da je to spor, težak i neizvestan proces.

Uprkos višedecenijskoj sistematskoj indoktrinaciji, demokratizaciju postkomunističkih društava pratio je visok stepen uopštene podrške demokratskom načinu vladavine (Gibson, 1996; Klingemann *et al.*, 2006; Pavlović, 2007; Rose & Mishler, 1994), ali su pristalice kulturološke škole u tome videle samo izraz poželjnosti efekata demokratije iskazanih u terminima ekonomskog postignuća, ali ne i pokazatelj prihvatanja demokratskih procedura i normi koje definišu njenu suštinu (tj. demokratske političke kulture; Inglehart & Welzel, 2005; Welzel & Inglehart, 2009). Pozitivan odnos prema demokratskom tipu vladavine u tom slučaju je samo deklarativan ili instrumentalan, nešto poput onoga što je poznato kao *Fragebogendemokraten* fenomen (Dalton, 1994, str. 479) ili fenomen „javnomnjenjskog“ demokrate¹.

Drugi pristup analizi odnosa političke kulture i strukture po mnogo čemu predstavlja suprotnost kulturološkom modelu. Zagovornici institucionalnog modela (ili modela racionalnog izbora) naglašavaju situacione karakteristike i skorašnja iskustva kao faktore koji oblikuju stavove i ponašanje pojedinca, pre svega upravo političko-ekonomsko postignuće i funkcionisanje institucija (Jackman & Miller, 1996; Mishler & Rose, 2002; Muller & Seligson, 1994). Kada se demokratske institucije „vedu“ u društvu u kome je većina građana socijalizovana za nedemokratske norme, građani moraju naučiti (i uče) da budu demokrate, a to je jedino moguće u kontekstu demokratske građanske kulture i pluralizma, pa je u tom smislu važnije da li se stvara demokratija nego demokrate, jer će, ako se demokratske institucije ustanove, demokratske vrednosti biti veoma verovatan ishod (Fleron, 1996). Evaluacija postignuća režima u odnosu na zahteve građana i akumulacija takvih iskustava vremenom doprinose bazičnoj posvećenosti demokratskim institucijama i procesima (Mishler & Rose, 2002). (Demokratska) politička kultura, drugim rečima, efekat je (demokratskih) institucija.

[1] U Srbiji, recimo, samo deo onih koji načelno prihvataju demokratiju u periodu 1996-2006. istovremeno prihvataju i neke demokratske vrednosti i uverenja (Pavlović, 2010).

Empirijske provere

Kao jedan od glavnih argumenata u prilog kulturološkog stanovišta često se navodi neuspeh komunizma. Sofisticiran politički režim spreman da manipuliše, organizuje, indoktrinira i vrši pritiske i prisile, u pojedinim slučajevima je, umesto da transformiše, sam bivao transformisan (Almond, 1983). Tako je „čehoslovačka politička kultura više uspela da promeni čehoslovački komunizam nego što je čehoslovački komunizam uspeo da ostvari prihvatanje zvanične političke kulture“ (Almond, 1983, str. 137).

Neki skoriji empirijski nalazi daju osnova za gledište da preovlađujućoj političkoj kulturi zemalja Istočne Evrope manjkaju neki demokratski kvaliteti uprkos (doduše), ograničenom iskustvu s demokratijom. U poređenju s građanima zapadnih demokratija, građani postkomunističkih društava podržavaju demokratiju u manjem stepenu (Klingeman *et al.*, 2006; Pavlovic, 2007), niži su nivou političke tolerancije (Peffley & Rohrschneider, 2003) i političkog aktivizma (Dekker *et al.*, 2003), kao i prihvatanje autonomno-liberalnih vrednosti (Hagenaars *et al.*, 2003). Inglehart pokazuje da je prihvatanje vrednosti samoizražavanja, u kojima vidi suštinu demokratske političke kulture, u ovim slučajevima niže ne samo u poređenju sa zapadnim društvima, već i u poređenju sa siromašnijim i manje razvijenim afričkim i azijskim društvima (Inglehart & Welzel, 2005; Welzel & Inglehart, 2009).

Međutim, mnogi nalazi dovode u pitanje kulturološku tezu da je kvalitet političke kulture postkomunističkih društava prepreka demokratizacije. Zaključak nekih studija jeste da, recimo, politička kultura u Rusiji (Hahn, 1991), ili Poljskoj (Karpov, 1999), nije bitno drugačija od one u razvijenim državama i da nije prepreka demokratizaciji, kao i da je podrška demokratiji u zemljama bivšeg Sovjetskog Saveza „milju široka i više nego inč duboka“ (Gibson, 1996, str. 417), a demokratske vrednosti u ovim slovenskim društvima prisutne „u stepenu u kome ih pesimista ne bi očekivao“ (Reisinger *et al.*, 1994, str. 185). Istraživanja takođe pokazuju da demokratizacija uvećava prihvatanje prodemokratskih vrednosti (Schwartz & Sagie, 2000), kao i da su neke od najvažnijih demokratskih orijentacija pre efekat, nego uzrok demokratije (Muller & Seligson, 1994). Najzad, podrška liberalizaciji u političkom i ekonomskom smislu (Whitefield & Evans, 1999), u postkomunističkim društvima može se sasvim dobro objasniti u terminima racionalnog izbora, tj. kao efekat ekonomskog i političkog postignuća sistema.

Ograničenja dva modela političke kulture

Mada i jedan i drugi model nalaze svoje empirijske potvrde, postoje izvesni načelni problemi i pitanja bez odgovora unutar svakog od njih.

Ako bi bila tačna kulturološka teza da se zemlja ne može demokratizovati zato što prethodno nije imala demokratsku tradiciju onda „nijedna zemlja ne bi mogla postati demokratska pošto nema tog naroda ili kulture

koji nisu startovali sa jakom autoritarnom tradicijom ili je nisu tokom vremena usvojili“ (Fukujama, 2002, str. 237). Unutar ovog modela govori se o potrebi za demokratizacijom političke kulture novih demokratija, ali bez odgovora ostaje pitanje kako su ova društva uopšte postala (barem formalne), demokratije u odsustvu demokratskih aspiracija makar nekog segmenta populacije.

S druge strane, ako je demokratski karakter političke kulture nužan uslov za efektivnost demokratskih institucija, onda bi se s pravom moglo postaviti pitanje da li je taj uslov uvek zadovoljen i u razvijenim demokratskim društvima.

Ako je demokratski sistem „onaj u kome običan građanin učestvuje u političkim odlukama, onda se demokratska politička kultura sastoji od skupa uverenja, stavova, normi, percepcija i sl. koji podržavaju participaciju“ (Almond & Verba, 1963, str. 134). Međutim, građanin koji je informisan, zainteresovan i sposoban da razume, spreman da se angažuje, a, kada se angažuje, vođen demokratskim principima – postoji, reklo bi se, samo u teoriji. Moglo bi se zapravo reći suprotno. Običan građanin je politička „neznalica“, često do te mere da većina nije u stanju da tačno odgovori na pitanja o nekim bazičnim političkim činjenicama (npr. ko je predsednik skupštine, ko ima većinu u parlamentu itd.; Campbell *et al.*, 1960; Delli Carpini & Keeter, 1996; Gronlund & Milner, 2006). Ne samo da građani nisu tolerantni u meri u kojoj to ideal demokratskog građanina predviđa, već bi se s pravom moglo reći nešto upravo suprotno: „netolerancija je norma, tolerancija izuzetak“ (Peffley & Rohrschneider, 2003, str. 248), pri čemu je netolerancija stabilna u vremenskom (unutar jednog društva kroz vreme) i geografskom smislu (u različitim državama; Sullivan *et al.*, 1979; Mondak & Sanders, 2003; Peffley & Rohrschneider, 2003). Najzad, nasuprot koncepciji politički aktivnog građanina stoji surova empirijska realnost koja govori da malo, pitanje je koliko uopšte, tipova političke aktivnosti van periodičnog glasanja sprovodi većina građana (Rose, 1989; Verba & Nie, 1987).

Ovi nalazi važe kako za tranzitivna društva tako i za razvijene demokratije i otvaraju dva važna pitanja: ima li dovoljno „demokrata“ u starim demokratijama i kako su takva društva „stabilna“ kada i njima manjkaju neki demokratski kvaliteti političke kulture?²

Institucionalni model, s druge strane, ističe važnost zadovoljstva postignućima sistema, što praktično implicira da novouspostavljeni demokratski režim više podržavaju oni koji su zadovoljniji njegovim postignućem, što opet otvara pitanja karaktera podrške demokratiji i,

[2] Almond i Verba su, ne našavši participativnu političku kulturu ni u kolevkama demokratije, pisali da je u realnom životu građanin „specifična mešavina participativnih, podaničkih i parohijalnih orijentacija“ (Almond & Verba, 1963, str. 19); mora biti „aktivan, ali i pasivan; uključen, ali ne previše; uticajan, ali i pokoran“ (*ibid.*, str. 344). Takav amalgam orijentacija nazivali su građanskom kulturom. Međutim, ovakvo gledište ima ozbiljne slabosti i implikacije (videti, na primer, Pateman, 1971; 1980).

reklo bi se, pre ide u prilog, nego što pobija argument kulturološke škole o deklarativnom karakteru podrške. Ukoliko se demokratija prihvata samo u ovom instrumentalnom, a ne i u terminalnom smislu (kao vrednost po sebi i za sebe), pristajanje uz sistem trajeće koliko i njegovi efekti.

Nesumnjivo veći značaj od evaluacije postignuća sistema ima sama činjenica izmenjenih institucionalnih okolnosti, kao izmenjenog normativnog okvira delovanja i snažnog podsticaja za promenu uvreženih političkih gledišta. Međutim, postavlja se pitanje postojanja izvesne institucionalne inercije – da li novouspostavljeni režim u nekim bitnim aspektima (ne) nastavlja da funkcioniše po starim pravilima (ali pod novom etiketom) i (ne) nudi li dovoljno podsticaja za promenu ustaljenih obrazaca političke kulture (barem ne u smeru propagiranih ciljeva)? To se posebno odnosi na situacije postojanja nekongruentne političke kulture kada je diskutabilno ne samo da li će demokratske institucije biti funkcionalne nego da li će demokratije biti i u formalnom smislu³.

Umesto zaključka: i demokratija i „demokrate“?

Od odgovora na pitanje da li politička kultura utiče na politički sistem ili obrnuto, svakako je važniji odgovor na pitanje o njihovom preovlađujućem karakteru i međusobnim odnosima u tom smislu. „Umesto da se pitamo da li institucije uzrokuju kulturu ili kultura uzrokuje institucije, trebalo bi se usmeriti na njihove zajedničke efekte“ (Elkins & Simeon, 1979, str. 143), tvrdili su neki pomirljivi glasovi. Politička kultura „ne mora biti ni uzrok ni efekat ... politička kultura se razvija u recipročnom odnosu između institucija s jedne strane i vrednosti, fundamentalnih političkih uverenja i implicitnih razumevanja, s druge strane“ (Brown, 2005, str. 187). Neke empirijske analize upravo ukazuju na kombinovani uticaj kulturnih i institucionalnih varijabli (Bennich-Bjorkman, 2007), na fenomen koji su neki s pravom nazvali parcijalnom ili dualnom adaptacijom „na eksternu modernost i domaću realnost“ (Sakwa, 2005, str. 43). „Stvaranje“ kako demokratije, tako i „demokrata“ jedini je siguran put ka demokratizaciji društva. •

[3] Poseban problem kome se ni u jednom od dva modela ne pridaje dovoljno pažnje jeste disproporcionalan značaj političke kulture pojedinih segmenata populacije ili društvenih grupa, pre svega, političkih elita.

Democratization of political culture in post-communist societies: Pro et contra institutional and cultural model

Abstract

The democratization of the former communist countries at the end of the 20th century revived the culture vs. structure debate that has been going on for decades. The two prevailing models of the political culture change had diverse predictions regarding the possibility of democratization of the political culture of the previously non-democratic societies. The cultural model, which argues that the structure of the political system has cultural roots and preconditions, gave pessimistic predictions – political culture can change only in the long term by generational replacement and under the influence of some more general structural changes in the society. The chances for new democracies were more optimistic according to the institutional model, which proposes the reverse influence, from structure to culture. The basic assumptions of the two models are first described in the paper, and then follows a short overview of empirical studies. The concluding part discusses some dilemmas and shortcomings of the two models.

Key words

Political culture, democracy, cultural model, institutional model

Literatura

- Almond, G. & Verba, S. (1963). *The civic culture*. Sage Publications Ltd., London.
- Almond, G. (1983). Communism and political culture theory. *Comparative Politics*, 15, 127–138.
- Aristotel (1970). *Politika*. Kultura, Beograd.
- Bennich-Bjorkman, L. (2007). *Political culture under institutional pressure*. Palgrave Macmillan, New York.
- Brown, A. (2005). Conclusion. U: S. Whitefield (ed.), *Political culture and post-communism* (pp. 180–202). Palgrave Macmillan, New York.
- Campbell, A., Converse, P., Miller, W. and Stokes, D. (1960). *The American voter*. New York: John Wiley and Sons, Inc.
- Dahrendorf, R. (1990). *Reflections on the revolution in Europe: In a letter intended to have been sent to a gentleman in Warsaw*. Random House, New York.
- Dalton, R. (1994). Communist and democrats: Democratic attitudes in the two Germanies. *British Journal of Political Science*, 24, 469–493.
- Dekker, P., Ester, P. and Vinken, H. (2003). Civil society, social trust and democratic involvement. U: W. Arts, J. Hagenaars and L. Halman (eds.), *The cultural diversity of European unity* (pp. 217–253). Brill, Leiden, Boston.
- Delli, Carpini, M. & Keeter, S. (1996). *What Americans know about politics and why it matters*. Yale University Press, New Haven.
- Eckstein, H. (1988). A culturalist theory of political change. *American Political Science Review*, 82, 789–804.

- Elkins, D. & Simeon, E. B. (1979). A Cause in Search of Its Effect, or What Does Political Culture Explain?. *Comparative Politics*, 11, 127-145.
- Fleron, F. (1996). Post-soviet political culture in Russia: An assessment of recent empirical investigation. *Europe-Asia Studies*, 48, 225-260.
- Fukujama, F. (2002). *Kraj istorije i poslednji čovek*. CID, Podgorica.
- Gibson, J. (1996). A mile wide but and inch deep(?): The structure of democratic commitments in the former USSR. *American Journal of Political Science*, 40, 396-420.
- Gronlund, K. & Milner, H. (2006). The Determinants of political knowledge in Comparative perspective. *Scandinavian political studies*, 29, 386-406.
- Hagenaars, J., Halman, L. and Moors, G. (2003). Exploring Europe's basic value maps. U: W. Arts, J. Hagenaars and L. Halman (eds.), *The cultural diversity of European unity* (pp. 23-58). Brill, Leiden, Boston.
- Hahn, J. (1991). Continuity and change in Russian political culture. *British Journal of Political Science*, 21, 393-421.
- Huntington, S. (1991). Democracy's third wave. *Journal of Democracy*, 2, 12-34.
- Inglehart, R. & Welzel, C. (2005). *Modernization, culture change, and democracy - The human development sequence*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Jackman, R. & Miller, R. (1996). A renaissance of political culture. *American Journal of Political Science*, 40, 632-659.
- Karpov, V. (1999). Political tolerance in Poland and the United States. *Social Forces*, 77, 1525-1549.
- Klingemann, H. D., Fuchs, D., Fuchs, S. and Zielonka, J. (2006). Introduction: Support for democracy and autocracy in Eastern Europe. U H. D. Klingemann, D. Fuchs and J. Zielonka (ur.), *Democracy and political culture in Eastern Europe* (pp. 1-22). Routledge, London and New York.
- Lipset, S. M. (1959b). Some social requisities of democracy: Economic development and political legitimacy. *American Political Science Review*, 53, 69-105.
- Mishler, W. & Rose, R. (2002). Learning and re-learning regime support: The dynamics of post-communist regimes. *European Journal of Political Research*, 41, 5-36.
- Mondak, J. & Sanders, M. (2003). Tolerance and intolerance 1976-1998, *American Journal of Political Science*. 47, 492-502.
- Muller, E. N. & Seligson, M. A. (1994). Civic culture and democracy: The question of causal relationships. *American Political Science Review*, 88, 635-652.
- Pateman, C. (1971). Political culture, political structure and political change. *British Journal of Political Science*, 1, 291-305.
- Pateman, C. (1980). The civic culture: A philosophic critique. U G. Almond & S. Verba (eds.), *The civic culture revisited* (pp. 57-102). Little Brown and Company, Boston.
- Pavlović, Z. (2007). Svetsko javno mnjenje o demokratiji - da li je demokratija univerzalno poželjan oblik vladavine?. U D. Pantić i Z. Pavlović, *Javno mnjenje - koncept i komparativna istraživanja* (str. 109-134). Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.
- Pavlović, Z. (2010). Prihvatanje demokratije i demokratske orijentacije u Srbiji u kontekstu društvenih promena. *Psihološka istraživanja*, 13, 35-58.
- Peffley, M. & Rohrschneider, R. (2003). Democratization and political tolerance in seventeen countries: A multi-level model for democratic learning. *Political Research Quarterly*, 56, 243-257.

- Reisinger, W., Miller, A., Hesli, V. and Maher, K. (1994). Political values in Russia, Ukraine and Lithuania: Sources and implications for democracy. *British Journal of Political Science*, 24, 183-223.
- Rose, R. & Mishler, W. (1994). Mass reaction to regime change in Eastern Europe: Polarization or leaders and laggards?. *British Journal of Political Science*, 24, 159-182.
- Sakwa, R. (2005). Partial adaptation and political culture. U: S. Whitefield (ur.), *Political culture and post-communism* (pp. 42-63). Palgrave Macmillan, New York.
- Sullivan, J., Piereson, J. and Marcus, G. (1979). An alternative conceptualization of political tolerance: Illusory increases 1950s-1970s. *American Political Science Review*, 73, 781-794.
- Welzel, C. & Inglehart, R. (2009). Political culture, mass beliefs and value change. U: C. Haerpfer, P. Bernhagen, R. Inglehart and C. Welzel (eds.), *Democratization* (pp. 126-144). Oxford University Press, Oxford.

UDC 77.03/08:32.019.15
321.74:7.01

Medijske predstave roda u kulturi socijalizma

Sažetak

Vrijeme jednopartijskog sistema poslije Drugog svjetskog rata postavilo je okvire javnosti koji su, naročito kada je riječ o Crnoj Gori, najkonzervativnijoj republici bivše Jugoslavije, zadržali dalekosežno i dominantno djelovanje sve do epohe moderne i popularne kulture. Osnovne karakteristike medijske prakse posleratnog perioda bivše Jugoslavije prepoznajemo u: intenzivnijoj usredsređenosti medija na društveni prosperitet i njegovu idealizaciju, bitnoj ulozi fotografije u promociji pozitivnih efekata NOB-a, građenju novog društva, estetizaciji ideologije i ideologizaciji estetike. Iz odabranih primjera evidentno je da se u tadašnjoj štampi rodni identiteti formiraju na imaginarnom svijetu kolektiva koji djeluje kao spona u zavođenju između ideologije i običnog čovjeka. Preko medijskih slika, dominantna moć konstruiše ideale masovnog društva, njihovu estetiku, čulni doživljaj svijeta, potrošačke navike i odnos prema tijelu jedinke. Namjera ovog teksta jeste da ukaže i na veoma sugestivnu ulogu javne fotografije, kao i one koja je kroz naslovnu stranu novina nosilac imidža štampanog medija i glasnik novih reprezentacija i poimanja društvenih sloboda. Motiv diskusije na kojoj se temelji ovaj rad inspirisan je konstatacijom Slavoj Žižeka da realnost nikad nije direktna, nikad sama, već posredovana simbolom i aparatom.

Ključne reči

Fotografija, štampani medij, žena, muškarac, seksualnost, prikazivanje

* Autorka je magistar i doktorantkinja Fakulteta političkih nauka Univerziteta Crne Gore.

Uvod

Medijska reprezentacija stvarnosti koja se u doba socijalizma odvijala preko novinske fotografije, predstavljala je tadašnju viziju budućnosti jednog društva. Teoretičarka medija, Milanka Todić u *Fotografiji i propagandi* kao svojevrstnom štivu o umjetnosti, esteticima, novinskom diskursu i fotografiji za vrijeme socijalizma i avangarde,¹ iznosi zapažanje da se u poslijeratnoj izgradnji Jugoslavije težilo transformaciji svijeta i oblikovanju novog, srećnijeg života. Umjetnost i partija srele su se u prepoznavanju svojih kodova kao avangardnih, kroz ukrštanje estetsko-političkog² projekta, započetog ranije u Sovjetskom Savezu, i u krajnjem, okončanog neuspjehom. Štampa tog vremena upućuje nas na tekstove koji afirmišu *državni aparat* usredsređen na mnogobrojne i veoma heterogene zadatke: od organizovanja kulturnog života u gradovima i selima, praćenja rada na univerzitetu i planiranju repertoara u pozorištu. Vladajuća elita je razvijala

[1] Renato Padoli i Peter Birger dijele mišljenje da se termin *avangarda* najprije primjenjivao kako bi se označio spoj revolucionarnih društveno-političkih tendencija i umjetničkih ciljeva. Avangardu su shvatali poput Valtera Benjamina, kao pokušaj da se tradicija odvoji od konformizma koji je prijetio da je nadvlada i da se pobunom protiv svega što je ustanovljeno kao jednom dato prekine osjećaj kontinuiranog razvoja u umjetnosti. Vidi: Robert S. Nelson, Ričar Šif, 2004, *Kritički termini istorije umetnosti*, Svetovi, Novi Sad.

[2] Francuski filozof Žak Ransijer gradio je svoju teoriju na pretpostavci da su *estetika* i *politika* u osnovi sinonimne i da je odnos između njih neposredan, jer koliko je estetika direktno politična, toliko politika ima svoju unutarnju estetiku. „S jedne strane, politika nije jednostavna sfera delovanja“, piše Ransijer, „koja bi se pojavila samo posle 'estetičkog' otkrivanja stanja stvari. Ona poseduje sopstvenu inherentnu estetiku: načine disenzusnih izumevanja scena i ličnosti, manifestacija i deklaracija, koji se razlikuju od pronalazaka umetnosti i kojima su ponekad čak suprotstavljeni. S druge strane, estetika ima svoju politiku ili, bolje rečeno, svoju napetost između dve vrste politike koje su u opoziciji: između logike umetnosti koja postaje životom po cenu sopstvenog potiskivanja kao umetnosti i logike umetnosti koja se bavi politikom pod jednim izričitim uslovom, a to je da se njime uopšte ne bavi“. Vidi: Žak Ransijer, „Nelagoda u estetici“, u: *Rider I*, Interdisciplinarnе magistarske studije teorija medija i umetnosti, Univerzitet umetnosti, Beograd, 2002.

strategiju kako da u kontrolisanom, štampanom mediju prikaže napor radnika koji stvara bolju budućnost, da pokaže misli i želje naroda, njegove težnje, odricanja i napore kojima se gradi novo socijalističko društvo.

Ideologija koja je ustanovila mehanizme kontrole masovnih medija, od fotografije do filma i radija, ništa nije prepuštala slučajnosti i kreativnoj spontanosti. U medijima masovnih komunikacija dozvoljeno je bilo propagirati samo revolucionarnu ideju komunizma, jer je to bio jedini već gotov proizvod. Sve društvene vrijednosti kao da su nalazile svoj jedini smisao u obnovi i proizvodnji vidljivih objekata. Objavljajući pojam *prozvodnje*, Teri Smit (Terry Smith), citira jednog od Marksovih³ prethodnika, Džona Ramzija Makaloka (John R. McCulloch), koji kaže da se pod prizvodnjom u političkoj ekonomiji ne podrazumijeva samo proizvodnja materije, nego i proizvodnja *korisnosti*. Ova teza podudara se s Marksovom teorijom koja je izazivala oprečne komentare, a u kojoj će Marks reći da „načini proizvodnje⁴ materijalnog života uslovljavaju procese u društvenom, političkom i intelektualnom životu uopšte. Svijest čovjeka ne određuje njegovo biće, nego upravo suprotno – njegovo društveno biće određuje njegovu svijest“ (Nelson i Šif, 2004, 437). Suština ove Marksove tvrdnje jeste projektovanje geometrijske figure subjekta koji je u svijetu drugih. To znači da se svi ljudski potencijali konfiguriraju u oblik koji liči na matricu – otvorenu, samogenerišuću i istovremeno krajnje reduktivnu.

Fotografski materijal plasiran kroz novine ranog socijalizma ispoljavao je opsesivnu potrebu ideologije da se približi i kontroliše ljude, njihov govor, mišljenje, emocije. Kakva god da je, ideologiji je potrebna pregledna i disciplinovana slika moći, a ona se uspostavlja kao homogena, otvorena i javna. Zato, javno mnjenje nije samo mjerilo masovnog tumačenja medijskih tekstova, već i djelotvornosti dominantnog ideološkog koncepta. Pregled štampe i fotografije iz druge polovine XX vijeka svjedoči nam da nijedan sistem nema sasvim pouzdan mehanizam totalne zaštićenosti i očuvanja ideološki konstruisanih identiteta i njima imanentnih društvenih relacija, a to znači da svaki sistem unutar svog poretka ima prostor ranjivosti, skriveno polje simptoma posustajanja i labilnosti.

[3] „Marksizam se bavi ispitivanjem masovnih medija kao oblika društvene moći u modernom društvu. Za razliku od liberalne teorije, marksistička posmatra medije iz perspektive obrasca vlasništva, manipulacije moćnih elita i njihove ideološke uloge u održavanju situacije *status quo*.“ Dejvid Mek Kvin, 2000, *Televizija*, Clio, Beograd, str. 297.

[4] Feministkinje marksističkog teorijskog pravca zalagale su se za pristupanje žena procesu proizvodnje s ciljem da na taj način ostvare ekonomsku nezavisnost i prisustvo u javnoj sferi. Klara Cetkin je smatrala da se žene moraju upoznati sa konsekvencama podređenosti od patrijarhata ali i kapitalizma koji ih eksploatiše kroz reprodukciju radne snage od koje zavisi. Ona je smatrala da je „oslobođenje nemoguće sve dok neznatna manjina drži u svojim rukama moć i bogatstvo“. Suzan Alis Votkins, Marisa Rueda, Marta Rodrigues, 2002, *Feminizam za početnike*, Hikabi, Beograd, str. 120.

Lojalno tijelo mladosti

Izučavajući moć ideologije marksizma, Hana Arent (Hannah Arendt), piše da se po Marksu „stvarna moć vladajuće klase nije sastojala u nasilju, niti se na njega oslanjala. Moć je bila određena ulogom vladajuće klase u društvu, ili još tačnije, njenom ulogom u procesu proizvodnje (Arent, 2002, 19).

Paradni marš žena sa sela sa srpovima

Medicinske sestre u paradnom koraku

Posmatrajući javnu prezentaciju društvenih uzora u svjetlu filozofije Žaka Ransijera (Jacques Ranciere), dolazimo do spoznaje da se polje estetike slaže sa raspodjelom *javnosti čulnog*, ili kako ga je Ransijer definisao, sa *javnim poretkom* (Ransijer, 2001). Unutar polja javnog poretka svaki dio ima svoje mjesto i cjelina kao takva predstavlja zbir sastavnih djelova. Ipak, iza te harmonije leži akt isključenja, koji je njen temeljni uslov postojanja. Vojni koncept beskonfliktnog i bespogovornog prihvatanja nametnutog ustrojstva ovdje je predstavljen kao izbor pojedinca, spremnog da suspenduje svaku ličnu intenciju i upitanost pred opravdanošću njegovog učešća u brižljivo planiranoj kolektivnoj obmani. Politika emancipacije situirana je u prividnoj vladavini jednakosti javnog poretka čiji je krajnji cilj suzbijanje sumnje u njegov legitimitet, lišen razlike i drugosti. Socijalizam je zagovarao *dobro-za društvo-za domovinu* kao korisne i vidljive dokaze smisla pojedinačne egzistencije. U realnom životu, čitav koncept funkcionisao je kao legitimno nasilje. Citirajući stavove Dietriha Milberga (Dietrich Muhlberg), o kulturi istočnoevropskog bloka, Kaspar Maze (Kaspar Maase), piše: „Kulturni masovni rad’ trebalo je da donese dela u narod i da postepeno oplemeni popularna zadovoljstva u smislu obrazovnog ideala. ‘Program uzdizanja’ socijalističke antimodernizacije doveo je do ‘pedagogizacije svih oblasti socijalnog života i do pretvaranja društva u ustanovu za prevaspitanje, sa školom i preduzećem kao odlučujućim instancama socijalizacije“ (Maze, 2008, 177).

Kroz analizu fenomena potkulture i njenog uticaja na društvo, britanski teoretičar Dik Hebdiđ (Dick Hebdige), napominje da se postratna omladina kao kategorija stvarala u okviru i kroz tzv. *diskurse problema* (omladina kao

Žena varilac u fabrici

Radnik na pruži

problem, omladina u problemu) i da je nerijetko izazivala *moralnu paniku*, osnaženu strahom od amerikanizacije društva, nereda i ljenstvovanja, rušenja tradicionalnih vrijednosti i tabua (Hebdiđ, 1980). Po Hebdiđu, mladi ljudi na sebe skreću pažnju onoga trenutka kad pređu granice dozvoljene za igru sa moći koja im je na raspolaganju i kad predstavljaju prijetnju sistemu. Politika mladih je politika gesta, simbola i metafore, funkcioniše kroz znakove i *semiotički otpor* dominantnom poretku, a tako nešto među crnogorskom omladinom za vrijeme socijalizma sasvim je izostalo.

Medijsko interpretiranje mladih svodilo se na relativno malo informacija o stvarnim uslovima života i problemima s kojima se suočavaju i zato mladi nikad nisu ni uspjeli da se nametnu kao politički respektabilna populacija oopenata. *Omladinski pokret* je postojao isključivo kao naziv časopisa a ne konkretnog djelovanja oranizovane omladinske grupacije, što dokazuje i izabrana naslovnica časopisa. Srednjovječna žena bez lica i imena sjedi pored ogledala okrenuta na suprotnu stranu, kao subjekt koji

se kloni realnosti i bavljenja vlastitom sudbinom. Njeno lice ne govori, ne posmatra, ne razmišlja, već samo prisustvuje datom trenutku kao pasivan i marginalan znak.

Izrazito kolektivističko društvo, kakvo je crnogorsko, ignoriše mlade pojedince koji bi djelovali izvan istorijskih metanarativa i ekskluzivnosti originalnog imidža nacije, utemeljenog na sanjarenju, pretjerivanju i samoobmani. Mejnstrim je u socijalističkoj Crnoj Gori bio determinisan prvenstveno univokalnom percepcijom prošlosti, ratova, zatim zvaničnim diskursom u kulturi, podržanim samo onim što je u skladu sa vladajućom državnom politikom. Preko kulture,

Časopis *Omladinski pokret*

Uvježbavanje spektakla povodom Dana mladosti (sedamdesete godine)

epsko-ratnih mitova i folkloru, država je zapravo strateški sprovodila ulogu vaspitača, neospornog mjerila svih vrijednosti, a one su bile tradicionalne, moralno problematične i kontradiktorne, klasno neutralne i palanački introvertne, sklone autarhiji. Zato kultura mladih u Crnoj Gori koja je trebalo da bude generator prosperiteta, u kranjem, prosperiteta na nivou rodnih uloga i statusa, nije bila *kultura otpora*, poput one u Francuskoj koja je imala moć da utiče na političke promjene, ili one omladine u Americi, koja je uticala na zaustavljanje Vijetnamskog rata, omladine koja je podržala seksualnu revoluciju, feministički pokret... i tako dalje. Naprotiv, omladina je afirmisana kao *besklasni dio* društva, mehaničkog kolektivnog ustrojstva, očaranog mitovima i fiktivnom realnošću.

Vaspitni obrazac progressa je definisao stvarni društveni kontekst, uspostavljajući ne samo novi ekonomski i moralni, već i estetski rad. Mladi su prihvatili da se identifikuju sa dominantnim sistemom vrijednosti, vjerovanja i ponašanja kroz forme koje taj sistem mistifikuju, kroz utopijske scene veselja, radosti i euforije koje privlače i manipulišu podređenima. Najčešće prikazivane kao radnice ili majke, mlade žene su u medijima predstavljene i kao medicinske sestre ili sportistkinje, zdrave mlade, pristale na red i disciplinu. U naponu mladosti i fizičke snage, muškarci su fotografisani dok grade puteve, rade na poljoprivrednim imanjima, prilikom vojnih vježbi ili baš kao i žene, za vrijeme majskog spektakla na stadionu, kada se kostimirani, naivnom i gotovo infantilnom koreografijom, pretvaraju u grb, zastavu, slova i brojeve. Na fotografijama takvog režima zapažamo da je tijelo mladih alternativno sredstvo komunikacije. Svedeno na znak ono projektuje habitus postojećeg kulturnog obrazca i *aktivno*

je u velikom MI, kao ideološkom instrumentu koji uspostavlja interakciju između subjektivnih ograničenja i kolektivnih mogućnosti.

Svako učešće mladih ljudi u javnom prostoru zadugo je bilo unifikovano, jer se sistem vješto odupirao bilo kakvom obliku alternative. *Dan mladosti* imao je i indirektnu konotaciju – besmrtnost jednog ideološkog koncepta, nečeg što udaljava od nemoći i ličnog. I zato su stotine tijela usnopljenih u spektakl na stadionima zapravo tijela jedne političke zajednice koja je neograničena, nesalomiva, besmrtna. *Dan mladosti* bio je jedini dan u godini kada je omladina zaista imala udio u istorijskom toku, no nikako, omladina kao pojedinac ili slobodna ideja, već nepregledna panorama iste mladosti, istih ljudi, istih uniformi. Ona je samo dio opšteg procesa kamuflaže u borbi za opstanak, mimikrije koju je Rože Kelo (Roger Caillois), nazvao *depersonalizacija subjekta asimilovanog u prostor*, objašnjavajući kako tijelo nastoji da se uklopi u kodiranu vizuelnu površinu, konstituisanu kao polje pogleda drugog. Značaj *Dana mladosti* upravo je u fascinaciji posmatrača, svom tom aparaturom koja ispred njega tvori ime, godine, oblike, nestvarne prizore u kojima je subjekt potpuno prilagođen ambijentu. U lakanovskom smislu, kroz *Dan mladosti* subjekt je uhvaćen u zamku prostorne identifikacije .

Tradicionalan i sa elementima rituala, ovaj događaj osim što sublimira začetke medijskog spektakla⁵ u jugoslovenskoj kulturi, jedan je od krucijalnih za tumačenje *dimenzije javnog tijela*, jer se upravo preko *Dana mladosti* iščitava ideološka instrumentalizacija i svođenje čovjeka na goli objekat za masovnu upotrebu. *Svečani dan* je postavljao znak jednakosti između ljudske figure i rekvizita. Sama po sebi mladost je imala funkciju djelatnog fragmenta ideologije, odnosno, neke natprirodne moći da od ljudskog tijela napravi znak koji dopunjuje materijalnost subjekta. Takav ontološki zaokret osim što objektivizira individualne emocije i strasti, opisuje posvećenost ideologije proizvodnji slika i pamćenja, kroz društvo koje nema ni lice ni ime, već samo tijelo, gipko, zdravo, udruženo u kodiranu formu lojalnosti hladnoj moći, što nas navodi na Benjaminovu misao da je istorija predmet naše *aktivne konstrukcije*. Slično Dirckemu (Emil Durkheim) koji je smatrao da društvo primorava jedinku na stalno

[5] „...Natjecanje za političku moć manifestuje se kao 'politički spektakl' i zato Gay Debord drži da se cjelokupni život društva u kojem vladaju moderni uvjeti proizvodnje nadaje kao golema akumulacija 'spektakla'. Time je, potkraj šezdesetih godina prošlog stoljeća, najavio da modernost ulazi u razdoblje koje je nazvao 'društvom spektakla'. (...) Spektakl se istodobno nadaje kao samo društvo, kao dio društva i kao 'instrument ujedinjenja'. Kao dio društva, on je izražajno sektor koji koncentrira svaki pogled i svaku svijest. Samom činjenicom da je taj sektor 'odvojen', on je mjesto varljivog pogleda i lažne svijesti; i ujedinjenje koje on ispunjava nije drugo do službeni jezik opšteg odvajanja. Spektakl nije skup slika nego društveni odnos među osobama, posredovan slikama. Spektakl se ne može shvatiti kao zloraba svijeta gledanja, kao prizvod tehnika masovne difuzije slika. On je prije svega jedan *Weltanschauung* koji je postao djelotvoran, materijalno preveden. To je vizija svijeta koja se objektivizirala. Shvaćen u svojoj ukupnosti, spektakl je istodobno rezultat i projekt postojećeg načina proizvodnje, njegova nadodana dekoracija. On je žarište irealizma realnog društva.“ Rade Kalanj, 2008, *Modernizacija i identitet*, Politička kultura, Zagreb, str. 262-262.

suočenje s dualnošću vlastitog bića, sa neskladom kolektivnih kategorija i pojedinačnog, Panof (Michel Panoff) i Godelijer (Maurice Godelier), tvrde da „telo svuda predstavlja ishodište dvostruke metamorfoze: društvene realnosti koje nemaju ništa zajedničko s telom kao polno određenim bićem, transformišu se u obavezan atribut pojedinca u zavisnosti od toga da li je muškarac ili žena“ (Godelijer i Panof, 2002, 43).

Insistiranje na inkluziji muškog i ženskog tijela u *nacionalnom projektu* vodi ka tome da se tijela i jednih i drugih identifikuju u istoj imaginarnoj ravni *korisnosti* za naciju, situirajući subjekt u jezik jedinstvenog društva oko kojeg se koncentrišu centri ideologije i moći. Nametnuti, tjelesni geštalt (*gestalt*),⁶ postojao je samo i isključivo na nivou paradne manifestacije moći, spektakla i medijske slike, one koja *očima mašine* (kamera i foto aparat), metodama prećutkivanja i autocenzurom, konstruiše istinu i uvjerenja. U ovom procesu, lojalno tijelo mladosti ophrvano je fantazijom, falsifikatom, montažom... i ne čitamo ga kao *tijelo znanja* već pojavu koja obmanjuje. Homogena, *montažna panorama mladosti* zapravo je narcistička reprodukcija sna o beskonfliktnom, harmoničnom kolektivitetu na kojem počivaju nada i očaj velikih društvenih očekivanja, koja se ne mogu ni dosegnuti ni uhvatiti.

Lice moći

Novine su obilovale tekstovima o radnim pobjedama i fotografijama nasmijanog zadrugara, najčešće sa licem podignutim ka nebu, što nas upućuje na vještački i iracionalni ponos u zadovoljstvu pojedinca motivisanog utopističkim iluzijama monolitne ideologije. Ovom simulacijom sveopšteg progressa i velike obnove promovisan je idealan društveni subjekt, odnosno avangarda⁷ čovječanstva, tzv. *bezinteresni vođa*, koji je u javnosti bio otjelotvorenje konačnog interesa ljudske istorije.

Tokom uspona avangarde, preko zastupničke fotografije lik muškarca je bio plasiran u, mahom, portretnom prikazivanju, čime je kao primarno svojstvo referirao na nedodirljivu ali i svemoguću moć tadašnje političke

[6] Izraz *gestalt* njemačkog je porijekla i znači jedinstvena forma ili cijelina. Ovaj izraz vezuje se za Maksa Verthajmera koji je kroz zakon totaliteta tvrdio da je opažajna cijelina kvalitativno različita od zbira njenih dijelova, i kroz zakon ekonomičnosti da opažajna cjelina teži da poprimi najbolju moguću formu, da bude jednostavna, pravilna, simetrična i načinjena od srodnih elemenata. Tokom prvih decenija XX vijeka veliki doprinos *gestalt* psihologiji dali su Kurt Kofka, Wolfgang Keler, Kurt Levin. Ova psihološka škola, formulisana kao reakcija na atomističku orijentaciju predašnjih teorija, ističe da se cjelina bilo čega razlikuje od sume njegovih dijelova i da ima svojstva nesvodljiva na skup dijelova od kojih je sačinjena. U umjetnosti, ova teorija je imala snažan uticaj na školu Bauhaus.

[7] Utopijski karakter *avangarde* ogleda se u sledećem principu:

- avangarda ne teži da predstavi svijet, već da ga transformiše i mijenja
- avangarda i nova država rade zajedno na totalnoj estetici društva
- svi segmenti života trebalo bi da budu organizovani po jednom, centralistički vođenom planu
- inženjerski produktivizam dovešće do novog, savršenijeg društva novo doba, novi svijet stvorice radikalno novog pojedinca

Portreti ideologa (Staljin, Lenjin i Tito)

elite. Politička reprezentacija istaknutih ličnosti tog doba imala je dvostruki smisao; prvi, koji se sastoji u projekciji fizičke persone a drugi u konstrukciji ideološkog i zajedničkog interesa društva. Prema mišljenju Alberta Bojma (Albert Boime), ovaj postupak „podrazumeva pronalaženje forme koja je posrednik između telesne osobe i transcendentalne ikone“ (Pejić, 1999, 142). Institucija *tijela-na-vlasti* funkcioniše kroz komunikacijski obrazac koji se zove *sličnost*. Lik je baziran na samo jednoj konstanti: na *istinitosti* lika. I zato je džinovska fotografija kao medij, kao javna predstava uživala veliko povjerenje – „ona je dokaz kome se vjeruje bez ostatka“ (Todić, 2001, 92).

Na novinskim naslovnim stranicama muškarci su uglavnom prikazivani anfas, kao u ličnim dokumentima, dok je prilikom neke svečanosti muški portret dosezao nadrealne dimenzije paradne makete i kao takav bezuslovno izazivao prije svega opšte divljenje a potom i status božanstva prikazane persone, koja je predstavljena licem u profilu ili u anfasu sa posebnim akcentom na direktni pogled u posmatrača. Tradicionalno prikazivanje heteroseksualnog, dominantnog muškarca na fotografijama, vezuje se upravo sa direktnim pogledom onog koji gleda u posmatrača, ne dozvoljavajući da ga posmatra kao objekat. Suzan Bordo (Susan Bordo), američka teoretičarka kulture, u knjizi *The Male Body* ističe da muški pogled ima moć ne samo da objektivizuje, već i da feminizira, čineći tako posmatranog pasivnim primaocem posmatračeve seksualnosti, odnosno *ženom*. Ona se pita zašto je teško muškarcima da upere svoj heteroseksualni pogled ka drugim muškarcima (Bordo, 2000). Zbog toga što čitanje drugog muškarca predstavlja opasnost. Svojim izrazito jasnim pogledom ideološki vođa, kao da *pilji*, produbljuje distancu sa svakim ko ga posmatra. Socijalnom, a ne estetskom ulogom, fotografija je propagirala kult *moćne persone*. Na muškim *svečanim portretima* ondašnjih vlastodržaca ugrađen je koncept antičkog imperijalističkog portreta, koji je svojim razmjerama referirao na Božjeg predstavnika i imao

snagu da zamijeni vođu u mjestima do kojih on nije stizao. Komentarišući odnos posmatrača i velikog Drugog u vremenu komunističke ideologije, Slavoj Žižek nam skreće pažnju na perverziju muškog misticismizma koja se „sastoji u činjenici da vidik putem kojeg subjekt kontemplira Boga jeste u isto vrijeme pogled putem kojeg Bog kontemplira Sebe“ (Žižek, 2008, 116). Perverzija je sadržana u činjenici da vidik putem kojeg Partija gleda na istoriju koincidira sa pogledom istorije na samu sebe, odnosno sa uvjerenjem da istorija govori kroz lik, prikazan na gigantskom platnu. Glava bez tijela zastupa dramatičnost Meduze koja čuti, obraća se kroz pogled i nedorčenost, zbog čega je njena aura intrigantnija i udaljenija od bilo kakve primisli za obostranom komunikacijom, na relaciji *posmatrač-prikazano*. Prisutna na svakom mjestu, u svakom času, ona vrši nadzor kao kamera kojoj se ne može pobjeći. Dakle, snaga portreta nije u formatu slike, već onog što se prelijeva preko njenog okvira i što slika kontroliše. Moć dalekog lica skoncentrisana je u odsustvu dijaloga, u odsustvu granice, u nedodirljivost.

Ženski portret, osim što je rijetko ili gotovo nikad bio prikazivan u hiperrealnim dimenzijama facijalne slike, ne bi ni imao simbolički potencijal da izazove masovno obožavanje, niti se smatralo da je tako nečeg žena uopšte i dostojna. *Šetajući portreti* jedne ideologije uzdižuće moć muškarca iz realne ljudske mjere na nivo ikone, čineći ga tako poželjnim idolom kome je dovoljno samo lice i pogled nadzora kako bi vladao nadmoćnim eksterijerom u kojem je situiran. Možda je zato i prihvatljivija konstatacija feminističke teoretičarke Linde Nikolson (Linda Nicholson) da „javni prostor ne uključuje samo fizički prostor, nije inkluzivan, ne pripada svima, i uloga žene u njemu dokazuje da on zapravo nije 'javan' nego kontrolisano i mapirano polje, fizičko i diskurzivno“ (Nikolson, 2006). Ako je žensko tijelo kontrolisano širilo svoj prostor u medijima kao objekt muške fantazije i žudnje, muški portret je bio prisutan u javnosti *sad i svugdje* kao egocentričan lik superiornosti koji uliva divljenje i strahopoštovanje.

Medijalizacija privatnosti / Ženski magazin

Kao simulacija pozitivističkog odnosa prema njenoj ulozi, ženina privatnost u medijima zrelog socijalizma prisutna je pretežno na snimcima koji veličaju porodicu, roditeljstvo i koristan rad. Površnom retorikom empatije i razumijevanja ženine potrebe, prikriva se strah društva od širenja ženskog prostora i emancipacije koja bi je učinila zahtjevnijom i nezavisnijom. Tragovi erotizma na ženskom tijelu su potisnuti i ono je u postratnoj novinskoj fotografiji teatralizovano do groteske. Mlado i zajapureno, postavljeno je u prostor i pozicionirano kao lutka. U novinskim tekstovima, uglavnom dnevnih izdanja, žene su *korisne* u onom Marksovom smislu, funkcionalizovane, baš kao i muškarci i stekle su pravo na politički život, pravo na rad, ali i na učešće u majsom spektaklu.

Ženski časopis Burda

Nakon ranog perioda preuzimanja sovjetskog herojskog modela, tzv. *jugoslovenska žena* već sedamdesetih, osim što je bila siromašnija, po malo čemu se razlikovala od bilo koje druge Evropljanke. Vesna Kesić zapaža da su „zahvaljujući socijalističkom ideološkom egalitarizmu, žene stekle vrlo značajnu formalnu, ali u ponečem i stvarnu pravnu i ekonomsku ravnopravnost. Satus u braku, legalizirani abortus, gotovo puna zaposlenost žena, iste plaće za iste poslove i tako dalje. U stvarnosti, prikriveni, i utoliko dublji, netematizirani patrijarhat vodio je klasičnu neravnopravnu distribuciju moći u socijalno podređeni položaj žena. One su uglavnom radile u niskoprofitnim industrijama, u profesionalnoj hijerarhiji napredovale su samo do određene razine i nisu igrale nikakvu ulogu u političkom životu zemlje. Javna je sfera često bila otvoreno seksistička i mizoginična, a obiteljsko nasilje prikriveno u privatnoj sferi“ (Kesić, 1994).

Naizgled samo komercijalni katalog, dugogodišnje prisustvo njemačke ilustrovane *Burde* imalo je višestruku funkciju disciplinovanja ali i modernizacije žena u socijalizmu. Iako je dolazio od *dojučerašnjeg okupatora*,⁸ ovaj katalog-magazin i danas prisutan na tržištu, omogućavao je ženama Jugoslavije, pa samim tim i Crne Gore da preko kulture odijevanja grade stav prema svijetu izvan svojih granica, stav prema svom tijelu, ali i da vlastitu porodicu stilizuju luksuzno štampanim modnim predlozima.

Burda je na naslovnoj strani prikazivala ženu srednjeg staleža, držanja koje odaje građansku pristojnost i situirano je u imidžu prosječne žene iz grada. Bitna komponenta magazina jesu tzv. *šnitevi* koje je *Burda* darivala čitateljicama, podstičući ih na taj način ne samo da kopiraju modele iz časopisa, već i da uče šivenje, ispunjavajući socijalistički ideal *korisnosti* iskazan kroz ručni rad za dobrobit porodice. *Burda* je imala u ponudi i goblene, ne bi li što više upravljala slobodnim vremenom žene u kući. Ako ne radi uobičajne kućne poslove žena je s goblenom dobila izgovor za

[8] Prvi primjerci *Burde* dospjeli su u Crnu Goru prilikom posjete zavičaju Crnogoraca koji su bili na privremenom radu u Njemačkoj. Moć ovog kataloga-magazina nije bila samo u sadržaju koji nudi, već što je kod čitateljki pobuđivao divljenje prema nepoznatom društvu kakvo je njemačko i koje je ovim magazinom dočarano crnogorskoj čitateljki kao bogato i raskošno.

samoću ili za druženje. Okupirana iglom i koncem, ona je imala opravdan razlog da bude sama, da čuti, jer niko ne zna o čemu misli i gdje je dok *stvara zimski pejzaž, Tajnu večeru*, lik čuvene Lize koja plače, anonimnu špansku plesačicu. Goblen je kompenzovao umjetničku sliku, odnosno vrijednost elite koja je imala kupovnu moć da je posjeduje. Srednja klasa je mogla da ima *Tajnu večeru* ali *u koncu* koji je kroz hiljadu najsitnijih uboda zahtijevao strpljenje, vještinu i posvećenost, što je trebalo da uspostavi analogiju između slikarskog genija autora slike i domaćice, vezilje istoimenog goblena. Vjerodostojnost goblena da liči na sliku, toliko da je konac gotovo neprimjetan i potpuno stopljen s bojom bila je njegova krucijalna vrijednost. U biti falsifikat, goblen je bio isključivo i samo ženska vještina prekrajanja slobodnog vremena koja se vjekovima održavala upravo kroz svodenje umjetnosti na imitaciju. Ovaj postupak čitamo i kroz kontekst opšteg stereotipa o ženama kao povodljivijim i površnim, onima koje su sklone manje vrijednom umijeću i malograđanskoj etetici. Teški, kitnjasti ramovi, najčešće u boji zlata uspostavljali su grotesknu ravnotežu između različitih kulturnih praksi prikazivanja, izvođenja, estetizovanja privatnosti i svakodnevice srednje klase.

Šnitevi su postavljali tadašnje tjelesne standarde, ali manekenke *Burde* nisu bile anoreksične kao danas, niti su modeli bili previše dekoltirani i pripijeni uz tijelo, jer se katalog klonio glamuroznog i eksplicitnog seksepila. Identitet žena koje su *nudile* modne novitete bio je nepoznat i nebitan za čitateljke. Manekenke su ličile na njih i bile lijepe na dostižan i prirodan način, blizak prosječnoj ženi. Na stranicama *Burda* je bilo i fotosa kuhinjskog posuđa i aparata, zatim raznih tehničkih sredstava, alata kako za zanatske radove u kući tako i za baštu, dvorište, opravku automobila. Evidentno da standard jedne rigidne ideologije sasvim tiho i iz potaje može da okrnji potrošački svijet naizgled malih, nevidljivih stvari, da provali i nametne se u prostoru u kome je osporavan. Emancipaciju ne vrši nikakav dekret niti propis koliko ljudska potreba za *izborom mogućnosti*, a *Burda* je preko tehnološki napredne kolor-fotografije, predočavala ženama u socijalizmu šta imaju, kako izgledaju, a kako bi im *bilo ljepše*. S *Burdom* je sve bilo ljepše, privlačnije, atraktivnije i čitav njen sadržaj ugađao je oku. Ovaj katalog-magazin je promovisao novu vrstu *korisnosti* koja je više bila okrenuta individualnom i koja je prevazilazila manire prikazivanja, zadate konvecijama socijalizma, a sve pod okriljem nove *popularne estetike* uz koju je ta korisnost bila modernija.

Burda je preko ambijentalno osmišljene fotografije promovisala kompletan imidž privatnog života građanske, patrijarhalne porodice i uvijek u kompoziciji; majka i otac u tridesetim, i ćerka i sin u uzrastu od šest do deset godina, što znači da se od prosječnih zdravih muškarca i žene očekivalo stupanje u brak u dvadesetim godinama. Zanimljivo da je centralno mjesto na tim fotografijama uvijek zauzimaio muškarac kao *glava porodice*. Priklanjajući se neophodnosti interdisciplinarnog pristupa fotografiji, svestrani francuski sociolog Pjer Burdije (Pierre Bourdieu), znatnu pažnju u svom radu posvetio je sociologiji fotografije, tretirajući je kao znak i instrument

integracije, sredstvo bilježenja i reprodukovanja značajnih trenutaka društvenog života, kao i trenutaka u kojima određena društvena grupa afirmiše jedinstvo, bitno koliko na društvenom nivou toliko i u okvirima porodičnog života. Burdije piše o „fabrikovanju privatne slike privatnog života“ (Marjanović, 1975, 170). Na primjeru *Burde* zagovara se estetika srednje klase, koju je još Teri Iglton (Terry Eagleton), u *Ideologiji estetike* definisao kao političku aspiraciju za samoodređenjem, ali i kao zahtjev pojedinca za autonomijom. Dakle, estetiku u ovom kontekstu prepoznajemo i kao model prilagođavanja novoj formi svakodnevnog života, korak ka povlašćenijim slojevima društva. Katalog-magazin *Burda*, dostupan u milionskom tiražu, zaista je fabrikovao sliku jedne tradicionalne porodice, i prizori u katalogu bili su zapravo javno-privatni prizori iz porodičnih fotografija čitateljki: u kući pored prozora, u spavaćoj sobi, sa porodicom na sportskom terenu, na proslavi rođendana, na ljetovanju, u kancelariji. *Burda* nije diskutovala o problemima žene ali je svojim ilustracijama predočavala neku vrstu šeme kako bi mogao da izgleda njen privatni život. Žarana Papić zapaža da je dihotomija na *privatno i javno* trajno obilježila sociologiju kao disciplinu čije su dominantne orijentacije bile okrenute muškarcu i njegovim aktivnostima, dok je žensko pitanje bilo potisnuto ka problemima porodice što govori o uticaju prirodne polne razlike na sistem vrijednosti, odnosno kulturnu konvenciju. Štampani mediji su prvo kroz savjete za domaćinstvo edukovali ženu za spretnu domaćicu da bi je kasnije okretali prema spoljnjem svijetu kojim vlada muškarac, kroz modu, potrošnju, zatim poslovnu sferu, sve do profeminističkih diskusija koje su oštro kritikovale podređeni status žene-domaćice u patrijarhalnoj kulturi socijalizma. Prema mišljenju Ivane Spasić, feministkinje su diskutovale o uobičajenoj konceptualnoj podjeli na privatno i javno (političko) jer je ta podjela više plod zainteresovanog konstruisanja, nego neutralna slika stvarnosti (Ivana Spasić, 2003, 157). Žene su zapravo na različite načine uhvaćene u *zamku privatnosti*, tačnije domaćinstva kao sinonima za nevidljivo, statusno neuvaženo društveno područje. Medijatiizacija ženine privatnosti nije prouzrokovana istinskom potrebom društva da promjeni i diskutuje o njenom statusu koliko da ga involvira u komercijalno interesantne i pristupačne kategorije medijskih tekstova.

Pošto većina žena u Crnoj Gori nije znala njemački jezik, *Burda* je preko fotografije izazivala efekte bajkovitog porodičnog albuma koji pobuđuje maštu i podstiče kreativniji pristup osmišljavanju spoljašnjeg izgleda. Istim žarom *Burdu* su razgledale i ćerke i majke, što znači da se estetski doživljaj sa majke prenosio na ćerku ali i potreba da se lični imidž oblikuje spram mjerila štampanog medija, tačnije posredstvom imitacije. Poseban akcenat na scenske prikaze majke i ćerke dat je na pedantnosti, urednosti, čistoći, što implicira ženinu ulogu čuvarke kućnog reda ali i čistog tijela, čiste rase, čiste loze. Prema Gabrijelu de Tardeu (Gabriel de Tarde), društveni odnosi su praćeni određenim *zakonom imitacije* i kada taj čin primjenimo na odnos majka-ćerka uviđamo kontinuirani niz repetitivnih praksi u kojima se ćerka identifikuje s majkom, no istovremeno se obje identifikuju

sa majkom i ćerkom iz novina koje im podstiču radoznalost, rekonstruišu znanje. Ako majka iz časopisa dobija informaciju kojom konstituise svoje znanje onda možemo reći da na to znanje podjednako prava polaže i njena ćerka. Ona ga svakako ne primjenjuje u mjeri u kojoj to čini njena majka, no djevojčica sazrijeva i formira svoje stavove oslanjena na medijsku formu učenja, vjeruje onom što medij preporučuje, čak i ako se efekat ilustracije svodio samo na prizor lijep za oko koji djevojčicu evocira na svijet njenih slikovnica. U tom kontekstu medij ispunjava ulogu vaspitača i edukatora, i onda kada je lišen tekstualne poruke i njegovim sadržajem dominiraju slike. *Burda* je uputila ženu na njeno tijelo i kulturu njegovanja, koja je do danas dostigla razmjere bitnijih ženinih preokupacija, od umjerene i periodične do opsesivno-devijantne i frustrirajuće aktivnosti permanentnog bavljenja tijelesnim nedostacima, vježbanjem u teretani i imidžom. Iniciranje i podsticaj nove egzistencije ženine privatnosti kroz štampani medij, zapravo je proizvodnja nove kulturne vrijednosti u njenom društvenom statusu. To znači da su, bez obzira što se diskurzivne prakse iz generacije u generaciju prenose s majke na ćerku, one podložne promjenama koje šire ćerkino saznanje polje, kao primaoca novih poruka. Da bi do toga uopšte došlo, neophodna je spoljna indukcija, neka vrsta vibrantne pukotine, koja će poljuljati stabilnost vladajućeg znanja i njegove praktične očiglednosti. Medijski tekst ima moć da izazove krizu već prihvaćenih normi ponašanja i mišljenja tako što će izvršiti inovaciju u jeziku, slici i tehnologiji, prevashodno *inovaciju u čulnom doživljaju* da bi uzdrmao motive radoznalosti, da bi proširio polje svog djelovanja. Ovaj zaokret najčešće se oslanja na drugu, napredniju kulturu koja svojom širokom dominacijom preko činova zabave i potrošnje može da proдре u vrijednosti i prakse manje uticajne kulture i jezika. Identifikacija sa novim stilovima života odigrava se na zajedničkom porijeklu dviju različitih kulturnih praksi, zajedničkoj pozadini saznanjih subjekata i uvijek preko saznanjih, pa tek onda diskurzivnih praksi. Na taj način proširuje se i perspektiva ličnih interesovanja konzumenata medijskih tekstova i preispituje validnost informacija koje vladaju dominantnim poljima znanja i normi. Distribuirana na nekoliko kontinenata, *Burda* je imala ulogu tihog revolucionara u kreiranju ženinog svijeta i njene intencije da iz privatne zakorači u javnu sferu, tamo gdje vladaju muškarac, kapital, ideologija i moć.

Kao pandan *Burdi*, među domaćom štampom čitateljke su imale u ponudi *Bazar* i *Praktičnu ženu* - tehnološki vidljivo jeftinija varijanta magazina, ali sa podjednako uspješnom misijom u propagiranju *moderne i korisne žene*. Stranice ovih nedeljnika i mjesečnih izdanja koje su se ticale mode bile su posuđene iz *Burde*, praćene dodatkom za krojačicu, ali i savjetima kako uštedjeti kućni budžet, njegovati cvijeće, promijeniti raspored u stanu. Ženski magazini su često i u saradnji sa televizijom (emisija „Znanje imanje“, RTS) organizovali takmičenja za najbolje švalje, vezilje, pletilje i kao nagradu dodjeljivali im najljepšu tortu, heklanu rukotvorinu neke druge čitateljke ili gratis izdanja magazina za narednu godinu. Iz navedenog slijedimo Kelnerovu (Douglas Kellner), misao

Najuticajniji domaći ženski magazini

da uticaj medijskih tekstova zavisi od onoga što odgovara društvenom iskustvu, ili u krajnjem slučaju, onoga što se uklapa u *društveni horizont* onih koji konzumiraju medijske tekstove (Daglas Kelner, 2004). *Burda* je motivisala ženu socijalizma da spozna sebe kroz model koji ne pripada njenoj kulturi i na taj način proširi svoj horizont, ne kao inferiorno lice utopljeno u masi, već samosvjesna individua koja ima pravo na javno prikazivanje, pa samim tim i djelovanje. Preko sasvim nove estetike *Burda* je podstakla tijelo da se otme uniformi bezličnog subjekta i spozna moć transformacije kroz kreativnost i novitet.

Subverzija tijela koje opčinjava / Muški magazin

Pod uticajem zapadne popularne kulture, naročito pop muzike i furioznog razvoja muzičkog video-spota, zatim preko popularnosti izrazitih individualaca u muzičkim trendovima, alternativnih umjetničkih pokreta i afirmacijom tzv. *džins literature* (Kundera, Bukovski, Belou... Nabokov), koja je dokazala – kakva god da je ideologija, seks ipak izmiče apsolutnoj kontroli – dolazi do znatnije liberalizacije u javnoj prezentaciji rodova, ali i otpora koji se ogledao prvenstveno u novim načinima učešća rodova u javnom životu. U štampanim medijima poput časopisa *Dvoje* i *Zum reporter* erotika biva sve prisutnija, ali umjerena i rijetko u krupnom kadru, zahvatajući isključivo žensko tijelo. Suprotno konzervativnoj *Praktičnoj ženi* koja favorizuje ženu posvećenu domu i porodici, kao i tradicionalni moral, hrvatski časopis *Start* koji je izlazio 80-ih⁹ promovisao je liberalne

[9] Prema pisanju Morisa Godelijera i Mišela Panofa, *80-ih godina XX vijeka tema tijela* je iz različitih razloga zauzela značajnije mjesto u antropološkim istraživanjima;

intelektualke, buntovnice, starlete, manekenke, žene koja su pozirale obnažene i javno veličale seks, iz čega možemo sagledati ambivalentnost ženskog tijela prema javnom prikazivanju. Rada Iveković će pisati da „ženski lik, kao i tijelo jeste ambivalentan. Žena nije samo (dobra) slika poretka, ona je i (rđava) slika same razlike“ (Iveković, 2000, 25). Prikazivanje obnaženog tijela samo je jedna od situacija subjekta koji se tome naizgled protivi pod pritiskom tradicionalnog morala, a ipak radoznalo ispituje svoje tijelo, svjesno javne fascinacije koju može izazvati, kao bezobrazno i provokativno. Modernost ili nova percepcija ženskog tijela praćeni su disciplinovanjem koje od žene zahtijeva određen stepen odricanja od predašnje postratne tjelesne konstitucije i prilagođavanje novom znaku i pogledu, koji je iznova seksualizuje, dodjeljuje joj komunikativnost i čini je bićem koje opčinjava. Korpulentno tijelo koje asocira na materinstvo potisnuto je gracilnijom i vitkijom figurom užih bokova, užeg struka i manjih grudi. Ono je tijelo za gledanje pa spoznajemo da se njegova javna pozicija ne može shvatiti kao konačna, niti statična, već sklona transformaciji u različitim modalitetima postojanja.

Ono što ženu motiviše da se prikaže obnažena na naslovnoj strani nekog magazina nije direktna želja za muškarcem, već uživanje u pogledu mnoštva anonimnih muškaraca, čija je nemoć posjedovanja čini nedostižnom, što je imanenetno političkom konceptu moći. U toj poziciji status tijela gradi se ka *tijelu za druge*, onom kojeg odlikuju najpoželjnije osobine, konstruisane predstavama¹⁰ društva, kada pogled na naslovnu stranicu časopisa drži tijelo u zatočenštvu, u refleksiji zajedničkog kulturnog razumjevanja popularnog seksepila. Zurenje u naslovnu stranicu časopisa *Start* povezano je s čulnim saznanjem kao usredsređenošću na izolovano tijelo obnažene žene. Bavljenje muškom seksualnošću prema Grizeldi Polok (Griselda Pollok), podrazumijeva nago žensko tijelo kao znak te seksualnosti. U patrijarhalnoj kulturi žena ne može biti posmatrač nagog ženskog tijela, niti je njena seksualnost u društvenom prostoru

prvo zbog razloga koji se odnose na samu antropologiju, drugo zbog onih koji se odnose na evoluciju zapadnih društava. Antropologija se ponovo susrela sa temom tijela otkad odnos među polovima, rodne razlike i realne uloge koje muškarci i žene imaju u stvaranju i reprodukciji društva, postaju privilegovana oblast istraživanja. Takvo interesovanje prevazilazilo je antropologiju. Izbor tema, istraživanja i pristup antropologa bitno je uslovljen evolucijom zapadnih društava u kojima su tradicionalni položaji dodijeljeni ženama sve više osporavani sa pozicije feminizma ili nekog drugog pokreta. Vidi: Moris Godelijer i Mišel Panof, 2002, Stvaranje tela, *Kultura*, br.105-106, Beograd.

[10] „Predstave o telu stvaraju celinu ideja, slika, simbola, emocija i vrednosnih sudova koji u svakoj kulturi služe ne samo da pojme telo već i da ga kontrolišu. Ove predstave formiraju neku vrstu sprege idejnih i emocionalnih realnosti, dakle i fizičkih, koje su isto tako potiskivane unutar pojedinca, kao i van njega, koje započinju čim se rodi.“ Moris Godelijer i Mišel Panof, 2002, Stvaranje tela, *Kultura*, br. 105-106, Beograd, str. 42-43.

Magazin Start

registrovana kao *drugačija*. Polokova piše da muškarac „u modernoj seksualnoj ekonomiji uživa slobodu da posmatra, procenjuje i poseduje u stvarnosti ili u mašti“ (Polok, 2005), no ipak zapažamo da časopis *Start* u pravom smislu riječi predstavlja početak ravnomjerno raspoređenog užitka u *javnom prikazivanju* i *posmatranju* golog ženskog tijela kako za muškarce, tako i za žene jer muškarac uživa u pogledu koji mu ne garantuje nikakav posjed, a žena u prikupljanju informacija o zavodu koji je podstiče na imitaciju s kojom konstruiše buduće kodove

sopstvenog seksepila i privlačnosti, pa opet nailazimo na činove imitacije koje teoretizuje Gabriel de Tard. Dolazimo do stavova Ajrin Kostera Majer (Majer, Van Zonen, 2004) da značenje ne obitava u medijskim prizorima već nastaje u interakciji prizora i publike, proizvodeći različite tekstove, što je na liniji poststrukturalističkih teorija Fukoa (Michel Foucault), Derrida (Jacques Derrida) i Lakana (Jacques Lacan).

U knjizi *Cultural Practice - Theory and Practice*, Kris Barker (Chris Barker), piše da nam pojam *javnog prikazivanja* omogućava razumijevanje kako mi sami društveno konstruišemo i prikazujemo svijet i kako je on za nas društveno konstruisan i prikazan. Kad se upotrebi termin *prikazivanje*, naglašava se da slike i tekstovi nisu ogledalo svijeta, njegov puki odraz, već prikazivanje podrazumijeva da je *nešto* preoblikovano i kodirano teorijskim, tekstualnim i pikturalnim terminima i da se razlikuje od njegovog društvenog postojanja. Prikazivanje se može razumjeti i kao artikulisanje društvenih procesa vidljivom i opipljivom formom (Barker, 2000). U tom slučaju, obnaženu ženu na naslovnici *Starta* posmatramo i kao simptom promjene u samom identitetu subjekta, onog koji nije objedinjen oko jednog koherentnog jastva, već je tijelom okrenuto zapadnoj kulturi i liberalnom konceptu *publikovanja fizikusa*, čime je uticaj ruske avangarde na estetiku i kodove prikazivanja tijela Jugoslovenke znatno posustao. *Start* nije bio ni erotski, ni porno časopis, već magazin u kojem je intelektualna elita imala značajno mjesto i društveni uticaj kroz intervjue i respektabilne novinarske prikaze. *Start* je bio muški koncept ženskog tijela koje je *nago a govori*. Možda se iz feminističke vizure obnaženo tijelo žene na naslovnici muškog magazina moglo kritikovati kao objektivizirano, ali kroz fotografiju koja je imala i svoju umjetničku vrijednost, kroz naslove koji su najavljujivali slobodomisleće pojedince, ono se klonilo lascivnog i opskurnog, jer je *Start* zapravo zagovarao kauzalni odnos između tijela i kritičke misli građanskog društva, *nagovarajući* preko ženskog akta i one koji nisu intelektualna elita da kupe novine i zavire u njihov sadržaj, te time možda revidiraju svoj politički stav, promjene čitalačke potrebe, koriguju doživljaj ženskog tijela. Preko naslovne strane *Start* je korporativnom logikom kapitalizma, pregovarao na tržištu, boreći

se za tiraž, za nove čitaoce. Teorija Ričarda Dajera je da „seksualizovanje tijela, estetizovanje i njegovo označavanje društvenih normi i odstupanja, nastoji da prikrije činjenicu da tijelo obavlja onaj suštastveni kapitalistički rad“ (Fisk, 2001, 112). Vidimo tako da medijski sadržaj unutar jedne kulture ne može biti sam po sebi striktno konzervativan niti liberalan (Kelner, 2004) već se, da bi privukao širu publiku, taj sadržaj na neki način prilagođava njenim potrebama i očekivanjima, istovremeno zagovarajući širok dijapazon ideoloških pozicija. *Start* je inicirao i komplementarnost rodova u javnom učešću njihovih tekstova, iako je do danas muškarac bio onaj koji *znači*, a žena ona koja *izgleda*.

Ženski akt i njegov status u medijima tokom poslednjih decenija XX vijeka ukazali su da tijelo simboliše vrijednosti ideologije ali i rodne relacije. Žene su u oba procesa bile posredničke slike onih koji formiraju javno mnjenje i same javnosti koja putem medija prati tokove sopstvene istorije. Ovim zapažanjem oslanjamo se na teorijski pristup tijelu u radu Elizabet Gros (Elisabeth Grosz), koja smatra da se specifičnost tijela mora razumjeti u istorijskoj a ne samo biološkoj konkretnosti (Gros, 2002), što se nadovezuje i na misao Stjuarta Hala koji *esencijalnom* pretpostavlja *strategijski* pojam identiteta koji „nisu nikad jedinstveni te da u kasnom modernom dobu postaju sve fragmentarniji i razlomljeniji; nikad nisu singularni već se umnožavaju. Oni su subjekti radikalne istorizacije i neprekidno su u procesu promjene i transformacije“ (Hol, 2001, 216).

Zaključak

Prema Daglasu Kelneru ideologija stvara podjele između prihvatljivog i nedozvoljenog ponašanja ali i načina prezentacije i retoričkih praksi, unutar javnih sfera, stvarajući na taj način hijerarhiju moći i uticaja na javnost. Zastupajući stav da postoji mikro, mezo i makro javna sfera, Džon Kin (John Kean), tvrdi da se „javne sfere mogu razvijati, i razvijaju se u okviru raznih oblasti civilnog društva i državnih ustanova, pa i unutar neprijateljske teritorije potrošačkih tržišta“ (Milojević, 2001, 192). Nensi Frejzer (Nancy Fraser), osporava postojanje jedinstvenog, univerzalnog, velikog narativa koji odgovara istorijski lociranom subjektu opštedruštvene emancipacije. Po njoj, javna scena jesete mozaik različitih javnih sfera koje odgovaraju mnogim javnim govorima i metadiskurzivnom prostoru, u kome do juče nevidljivi subjekti dobijaju pravo na vidljivost i svoje činove oglašavanja. U biti, javnost je jedna vrsta aparata za bilježenje, aparata koji pamti, tumači i prenosi informaciju. Ona je tijelo koje misli i sjeća se. Prisustvo medija u svakodnevnom životu zapravo je *prostor apsolutne opasnosti* u smislu u kojem ga vidi Jinger (Ernst Jünger), a to je nadziranje javnosti moćnom tehnologijom koja uspostavlja ritualnu komunikaciju. Stoga, tekstovi medijske kulture obuhvataju čitav niz diskursa, ideoloških stanovišta, narativnih strategija, slikovnih konstrukcija i efekata koji se rijetko mogu uklopiti u jednu čistu i koherentnu poziciju.

Iz navedenih primjera vidimo da koliko god ideologija nametala čvrst i ograničen kontekst prikazivanja i značenja, ona ne može imati dovoljno zagaranovanu moć da odloži nastojanje medija, da *novim repertoarom* simbola i značenja izazovu decentriranost primarnih identiteta, postojećeg znanja i nametnutog poretka stvari, jer ne postoje hermetički zatvorene i izolovane kulture niti apsolutno statičan i nepromjenljiv idetitet. Zoran S. Nikolić će pisati da je „celovitost identiteta relativna“ (Nikolić, 2011), jer je grade elementi različitog značaja, čija socijalno-vrijednosna gradacija zavisi od spleta individualnih i društvenih osobina. Identitet je zapravo u stalnom procesu adaptacije i preobražavanja, što smo i uvidjeli kroz proces oslobađanja tijela u javnom prikazivanju. Kako bi do toga uopšte došlo, subjekt mora da prima informaciju koja ga pomjera iz datog okvira prezentacije, a ta informacija dolazi iz kulture u kojoj se već desio određeni progres u konstruisanju društvenih vrijednosti. Od lojalnog tijela mladosti, bezličnog i inferiornog, predstavljena je evolucija u javnom prikazivanju kakvu nam predočava časopis *Start*. I ta evolucija se ne može tumačiti kroz očiglednost nagosti, već uvjerenja subjekta da njome može ispoljiti svoj stejtment, relaciju, moć, kulturološku funkciju, jer tijelo nije samo noga, niti ruka, niti golo rame... ono je, kao što kaže Sartr (Jean-Paul Sartre), tačka s koje svijest posmatra svijet.

Ako je lice muškarca bilo situirano u prostoru kao daleko i nedodirljivo, demokartizacijom medija kroz cijelu praksu druge polovine XX vijeka izvršeno je *približavanje subjektu*, zapravo kroz njegovo inovirano estetizovanje i sintaksu u kadru koji je insistirao na skraćenju distance između medija i subjekta, na individualnosti i otvorenosti, zaposedajući privatni život kako medijski angažovanih subjekata, tako i publike, sve do granice koja je informisanje pretvorila u kreiranje i nadzor nad našom realnošću. Taj *transfer kadra* obavljen je preko ženskog tijela koje opčinjava i kao takvo rekonstruiše čulne spoznaje javnosti. Dok je privatnost za vrijeme ranog socijalizma bila getoizirana i potisnuta tekstovima ideološke diktature, s modernom se novinskom fotografijom fokus medijske pažnje zaoštrio ka ličnom, privatnom, intimnom. Novinska fotografija nije samo odraz stvarnosti već je, kako su zapazili Rudolf Arnhajm (Rudolf Arnheim) i Sol Vort (Sol Worth), fotografija kao medij susret između fizičke stvarnosti i kreativnog uma, te kao takva predstavlja strukturirani događaj.

Ova eksplikacija je pokazala da javnost medijski konstruisanog tijela, pa i onog koje je zahvaćeno kroz rodno imenovanje i prezentaciju, u širem kontekstu predstavlja temporalnost njegovog kolektivnog iskustva, temporalnost kulturološke intervencije kojom se subjekt upisuje u društvene prakse i njima imanentne ideologije.

•

Media representation of gender in socialist culture

Abstract

▼

The time of single-party system that occurred after World War II has set up the public frames which, especially in Montenegro –the most conservative former Yugoslavian state– have kept up their far-reaching and dominant influences till the Modern epoch and the emergence of popular culture. Basic characteristics of postwar Yugoslavia media practices are recognized in a more intensive media focus on social prosperity and its idealization, along with a more important role of photography in terms of promoting positive effects of Yugoslav Front, building a new society, its easthetization of ideology and the ideologization of aesthetics. The chosen examples suggest that press from that era is implicative of gender identities being created on the imaginary world of community, which acts as a manipulating connection between ideology and ordinary man. Dominant power via media images constructs ideals of mass society, their aesthetics, sensual experience of a world, consumer habits and the relation to the body of an individual. The purpose of this manuscript is also to hint at the very suggestive role of the public photography, as well as at the role of that kind of photography which through the front page of the newspapers carried the image of printed media and was the voice of new representations and understanding of social freedom. This paper is grounded on the motive of discussion inspired by a Slavoj Žižek's statement that reality is never direct, never alone, but only mediated through symbols and apparatus.

Key words

▼

Photography, printed media, woman, man, sexuality, representation

Literatura

- ▼
- Arent, H. (2002). „O nasilju“ *Nova srpska politička misao*, Beograd, str. 19.
- Barker, Ch. (2000). *Cultural Practice – Theory and Practice*, Sage Publications, Thousand Oaks, London, New Delhi.
- Bauman, Z. (2011). *Tekuća modernost*, Pelago, Zagreb.
- Bordo, S. (2000). *The Male Body: A New Look At Men in the Public and in Private*, Ferrar Straus & Giroux, New York.
- Daglas, K. (2004). *Medijska kultura*, Clio, Beograd.
- Fisk, Dž. (2001). *Popularna kultura*, Clio, Beograd, str. 112.
- Godelijer, M. i Panof, M. (2002). „Stvaranje tela“, *Kultura*, br. 105-106, Beograd, str. 43.
- Gros, E. (2002). „Preoblikovanje tela“, *Ženske studije*, br. 14/15, Beograd.
- Hall, S. (2001). Kome treba 'identitet'?, *Reč*, br. 64/10, Samizdat B92, Beograd, str. 216.
- Hebdiđ, D. (1980). *Potkultura: značenje stila*, Rad, Beograd.
- Iveković, R. (2000). (Ne)predstavljivost ženskog u simboličkoj ekonomiji: Žene, nacija i rat nakon 1989. godine, u zborniku radova *Žene, slike, izmišljaji*, priredila Branka Arsić, Centar za ženske studije, Beograd, str. 25.
- Kesić, V. (1994). *Od štovanja do silovanja*, [www.zinfo.hr/hrvatski/stranice/izdavaštvo/kruh i ruže/ 1/1994](http://www.zinfo.hr/hrvatski/stranice/izdavaštvo/kruh_i_ruže/1/1994)

- Kostera, M. A. i van Zonen, L. (2005). Od Britni Spirs do Erazma; Žene, muškarci i njihovo prikazivanje, u zborniku radova *Uvod u studije medija*, priredili Adam Brigs, Pol Kobli, Clio, Beograd.
- Maze, K. (2008). *Bezgranična zabava, uspon masovne kulture 1850-1970*, Službeni glasnik, Beograd, str. 177.
- Marjanović, R. (1975). Fotografija, društvo i sociologija, *Kultura*, br. 29, Beograd, str. 170.
- Milivojević, S. (2001). Javnost i ideološki efekti medija, *Reč*, br. 64/10, Beograd, str. 192.
- Nelson, R. S. i Šif R. (2004). *Kritički termini istorije umetnosti*, Svetovi, Novi Sad, str. 437.
- Nikolson, L. (2006). *Privatno i javno u feminističkoj teoriji*, www.gayserbia.com/teorija/2006/06-08-09
- Nikolić, S. Z. (2011). Instrumentalizacija, nacionalizam i problem nacionalnog identiteta, citirano, u: Zoran S. Nikolić, *Pluralnost i kriza kolektivnih identiteta*, http://www.diskursi.com/wp-content/uploads/2011/10/216_pdfsam_001CASOPIS+DISKURSI.pdf
- Pejić, B. (1999). „Tito“ ili ikonizacija jedne predstave, u zborniku radova *Novo čitanje ikone*, priredio, Dejan Sretenović, Geopoetika, Beograd, str. 142.
- Polok, G. (2005). *Modernost i prostori ženskosti*, www.zenskestudie.edu.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=214&Itemid=41
- Ransijer, Ž. (2001). Nelagoda u estetici, *Rider I*, Interdisciplinarne magistarske studije teorije medija i umetnosti, Univerzitet umetnosti, Beograd.
- Spasić, I. (2003). *Feminizam i sociologija svakodnevnog života*, www.doiserbia.ub.rs/mg/doi/0353-5736/2003
- Šuvaković, M. (2006). *Diskurzivna analiza*, Univerzitet umetnosti u Beogradu, Beograd.
- Todić, M. (2001). *Fotografija i slika*, Cicero, Beograd, str. 92.
- Todić, M. (2005). *Fotografija i propaganda*, JU Književna zadruga, Nelicon, Pančevo, Banja Luka, str. 24.
- Žižek, S. (2008). *Gledati iskosa/ uvod u Jacquesa Lacana kroz popularnu kulturu*, Plima, Ulcinj, str. 116.

UDC 329(497.11):321.7

Institucionalizacija partijskog sistema u Srbiji

Sažetak

Tema ovog teksta jeste analiza institucionalizacije partijskog sistema u Srbiji. Partijski sistem, kao važna komponenta političkog sistema, može imati različite nivoe institucionalizacije koji se odražavaju na celokupnost političkih procesa. U ovom radu, kroz utvrđene kriterijume analizirana su ključna pitanja za ocenu institucionalizacije. Analiza pokazuje da Srbija, kao i ostale zemlje postkomunizma, ima niz nedostataka koji usporavaju i otežavaju institucionalizaciju partijskog sistema.

Ključne reči

Političke partije, partijski sistem, institucionalizacija, Srbija

* Autor je doktorand na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

Uvod

Političke partije i partijski sistem predstavljaju veoma važnu komponentu u analizi političkih procesa u jednoj zemlji. Imajući u vidu ulogu i sveprisutnost političkih partija, njihove veze i odnosi unutar partijskog sistema od presudne su važnosti za ocenu karaktera određenog političkog sistema. Pitanje institucionalizacije partijskog sistema u osnovi se ogleda u poznavanju glavnih aktera partijske borbe i predvidljivosti njihovog ponašanja u političkom životu u skladu sa ideološkim i programskim opredeljenjem. Institucionalizacija partijskog sistema može predstavljati važan faktor stabilnosti i kvaliteta demokratije.

Elementi na osnovu kojih se ustanovljava institucionalizacija partijskog sistema mogu da posluže kao indikatori demokratičnosti znatno širih društveno-političkih procesa, ali i kao indikatori za stabilnost i funkcionisanje demokratskih institucija. Važnost institucionalizacije partijskog sistema ogleda se u nizu funkcija koje partijski sistem ima, od mobilizacije masa u političkom životu i posredovanja na relaciji građani-vlast, do važnosti odnosa među političkim partijama u sistemu i dejstva tih odnosa na političke procese. S obzirom na to da je cilj ovog rada da se istraži institucionalizovanost partijskog sistema u Srbiji, u radu ćemo analizirati partijski sistem od nastanka višestranačkog sistema u Srbiji do poslednjih izbora 2012. i perioda nakon izbora sa značajnim tendencijama koje su aktuelne i danas.

Teorijski okvir

Za evidentiranje i merenje institucionalizacije partijskog sistema veoma bitan je pristup kojim se analizira institucionalizacija kroz određene elemente. Jedan od najboljih pristupa, koji se ujedno i najviše koristi u praksi, jeste pristup Skota Mejnvoringa (Scot Mainwaring). Samu ideju o institucionalizaciji partijskog sistema izneli su Menjvoring i Skali (Timothy

Scully), 1995, da bi je Mejnoring oblikovao u raznim publikacijama sam ili sa drugim autorima (Mainwaring i Scully, 1995).

Kako definišu Mejnoring i Torkal: „Institucionalizovan partijski sistem jeste onaj u kojem akteri razvijaju očekivanja i ponašanja na osnovu pretpostavke da će temeljna pravila stranačke konkurencije i ponašanja biti preovlađujuća i u doglednoj budućnosti“ (Mainwaring i Torcal, 2006: 206).

Institucionalizacija partijskog sistema pre svega je važna za političke sisteme novih demokratija kao jedan od procesa u izgradnji stabilne demokratije. Sa stanovišta ishoda, Pol Luis (Paul G. Lewis), ističe da institucionalizacija partijskog sistema podrazumeva jak uticaj na kvalitet demokratije i smanjivanje tendencija ka klijentelizmu i političkom populizmu, kao i da podstiče mehanizme demokratske odgovornosti i efikasnog formulisanja politike (Lewis, 2008: 2).

Pitanjem institucionalizacije partijskog sistema bavili su se i domaći autori, s posebnim osvrtom na partijski sistem Srbije. Slaviša Orlović ističe da je „institucionalizovanost partijskog sistema važna za demokratsku konsolidaciju, jer nestabilnost i nepredvidivost aktera smanjuje ne samo prediktabilnost, već i izvesnost kursa države“ (Orlović, 2011: 64). Iako je institucionalizacija važna za demokratsku konsolidaciju, Dušan Vučićević tvrdi da „demokratija može da opstane u slabo institucionalizovanom partijskom sistemu, ali takvi sistemi umanjuju kvalitet demokratije“ (Vučićević, 2012: 40).

Kako je već istaknuto, Mejnoringov model s četiri dimenzije institucionalizacije može poslužiti kao veoma efikasno sredstvo za utvrđivanje nivoa institucionalizacije partijskog sistema. Pomoću ovog modela analiziraćemo partijski sistem Srbije. Mejnoring ističe četiri dimenzije:

- a) *Stabilnost* modela partijske kompeticije je značajan segment institucionalizacije partijskog sistema a ogleda se u stalnom prisustvu i opstanku glavnih političkih partija duži niz godina i veći broj izbornih ciklusa, uz nizak nivo oscilacija u izbornim rezultatima pojedinačnih aktera, tj. u izornoj volatilnosti (Mainwaring i Torcal, 2006: 5). Za izračunavnaje izborne volatilnosti koristićemo Pedersenov indeks (Pedersen, 1979: 1–26).
- b) *Ukorenjenost* partija u društvo odnosi se na jačinu relacije birač-partija, pa ukoliko je ta relacija jaka, političke partije teže mogu da se kreću u ideološkom okviru, jer to nije u skladu s očekivanjima birača. Mejnoring predlaže da se ukorenjenost može meriti poređenjem rezultata „starih“ sa „novim“ političkim partijama, kao i komparacijom podataka o partijskoj identifikaciji ili poređenjem doslednosti birača od izbora do izbora (Mainwaring i Torcal, 2006: 5).
- c) *Kredibilitet* ili *legitimitet* partija jeste kriterijum pomoću kojeg analiziramo neophodnost i važnost političkih partija za demokratski politički sistem. Pošto su političke partije „jedini“ akteri u borbi za vlast, njihov legitimitet za kvalitet demokratije jeste neosporan (Mainwaring, 1998: 70). Kao indikator za kredibiliteta političkih

partija korišćemo istraživanja javnog mnjenja o poverenju i značaju političkih partija.

- d) *Partijska organizacija* jeste važan segment institucionalizacije partijskog sistema u smislu da je veća važnost partijske organizacije nego lidera partije (Mainwaring, 1998: 70). Pored razmatranja odnosa lider-partija, značajno za partijsku organizaciju jeste i istraživanje brojnosti članstva, frakcija, eventualnih cepanja partije i prelazaka iz jedne u drugu partiju.

Kako je već istaknuto, *stabilnost partijske kompeticije* kao prva dimenzija u Mejnvorinovom modelu, karakteriše se kontinuitetom izbornih rezultata u kojima najvažniji akteri partijskog života nemaju velika odstupanja od svog rezultata u seriji izbornih ciklusa. Kao indikator stabilnosti partijske kompeticije, Mejnvorinov u svojim istraživanjima koristi izbornu volatilnost. Izborna volatilnost se izračunava pomoću Pedersenovog indeksa volatilnosti. Pedersenov indeks se računa pomoću formule:

$$\text{Volatility} = \frac{\sum_{i=1}^n |P_{it} - P_{i(t+1)}|}{2}$$

gde n predstavlja broj partija uključenih u izračunavanje, P_i predstavlja procenat partije u periodima t i $t+1$. Izračunavanje izborne volatilnosti mora se prilagođavati, s obzirom na to da su akteri odnosno političke partije koje učestvuju na izborima posezale za koalicijama ili cepanjem na dve ili više partija od izbora do izbora. Izborna volatilnost od izbora 1990. do poslednjih izbora, 2012, izgleda ovako:

Tabela 1: Izborna volatilnost na parlamentarnim izborima u Srbiji 1990–2012.

Parlamentarni izbori	1992.	1993.	1997.	2000.	2003.	2007.	2008.	2012.	Ukupno
Izborna volatilnost	22,1	14,4	10,31	62,7	47,6	22,3	20,7	27,5	28,45

Kao što se vidi iz rezultata u Tabeli 1, ukupna izborna volatilnost u Srbiji kroz osam izbornih ciklusa za parlament iznosi 28,45 posto. Ovaj rezultat nam govori da se teško može govoriti o stabilnosti partijske kompeticije u Srbiji. Rezultat izborne volatilnosti od 62,7% iz 2000. manji je samo od izborne volatilnosti u Moldaviji 1998. koja je iznosila 78,2% (Antonić, 2005: 232). Iako se računanje izborne volatilnost u Srbiji razlikuje kod većine autora¹, važno je istaći da su autori saglasni da je model partijske komepticije prilično nestabilan. Stalne promene aktera

[1] Detaljnije raspravu pogledati u: AntoniĆ, Slobodan (2005) Izborna kolebljivost u Srbiji: poredjenje i objašnjenje, *Sociološki pregled*, vol. XXXIX (2005), no. 3, str. 229–250. U tom tekstu AntoniĆ ističe sve greške u računanju izb.volatilnosti Vladimira Goatija. Goati za izbore 2000. iznosi rezultat od 110%, što je matematički nemoguće u računanju. Ujedno AntoniĆ u svoje izračunavanje uključuje i savezne izbore 1996. i 2000. što znatno menja njegov rezultat.

(fuzije stranaka, koalicije, cepanja, bojkot) u partijskom sistemu Srbije dovele su do toga da je jako teško uspostaviti bilo kakvu koherentnost i mogućnost predvidljivosti ponašanja aktera, što su karakteristike stabilne partijske kompeticije.

U periodu posle 2000. Srbija ima veoma visoku izbornu volatilitnost; kako tvrdi Dušan Vučićević, izborna volatilitnost za ovaj period u Srbiji iznosi 29,54% (Vučićević, 2012: 50). Upoređujući sa drugim zemljama, prema Mejvoringovim i Torkalovim rezultatima, Srbija ne odskoče mnogo od zemalja koje su prošle sličan put od pada Berlinskog zida. Srbija čak ima i znatno nižu volatilitnost od Slovenije koja iznosi 38,2%; Bugarske 36,8%; Estonije 42,4%; Poljske 46,6%; i Rusije 50%; ali zato je stabilnost izborne kompeticije zapadnih demokratija znatno veća i to, u SAD, 3,2%; Velika Britanija 8,2%; Nemačka 8,7% i tako dalje (Mainwaring i Trocal, 2005: 8). Očigledno da je izborna volatilitnost među glasačima u Srbiji velika u odnosu na navedene zemlje zapadnih demokratija i da ne postoji stabilno glasačko telo.

Druga važna dimenzija jeste *ukorenjenost partija u društvo* gde se pre svega misli na partijsku identifikaciju birača i partijsko poistovećivanje što ima direktan odraz i na kretanje na ideološkoj lestvici. Partijska identifikacija predstavlja emocionalnu vezanost za političku partiju ukorenjenu u društvenu predstavu stranaka (Campbell, 1960). Uloga partijske identifikacije u stabilnosti partijskog sistema predstavlja tezu koja datira još od Konversove tvrdnje iz 1969. (Converse, 1964).

U Srbiji se partijska identifikacija prati od 1990. i postoje različita viđenja ovog fenomena. Zavisno od metodologije i osnova istraživanja, rezultati mogu biti različiti i mogu pokazati različite tendencije.² Bez obzira na različite pristupe (S. Mihailović, Z. Slavujević, J. Milošević), mogu se istaći neki rezultati istraživanja koji mogu biti korisni pokazatelji određene tendencije u partijskoj identifikaciji birača u Srbiji. Partijska identifikacija u Srbiji prema Tabeli 2 rađena je po metodologiji koju koristi Zoran Slavujević gde je pokazatelj partijske identifikacije izborna orijentacija u međuizbornom periodu.

Tabela 2: Partijska identifikacija u Srbiji (Atlagić, 2012: 133)

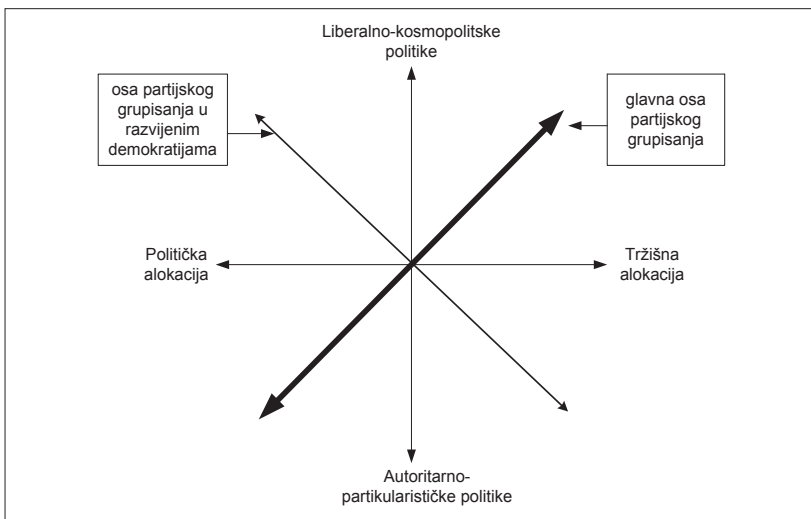
Vreme istraživanja	1993.	1994.	1995.	1996.	1998.	2001.	2004.	2006.	2009.	2010.	2011.	2012.
Partijska identifikacija	50%	48%	42%	40%	31%	65%	57%	37%	40%	50%	30%	72%

[2] Autori su uzimali različite pokazatelje partijske identifikacije. Srećko Mihailović kao pokazatelj partijske identifikacije uzima glasanje (izbore), Zoran Slavujević koristi izbornu orijentaciju u međuizbornom periodu, dok Jasna Milošević partijsku identifikaciju analizira kao psihološki fenomen „umereno“ i „izrazito“ negativno i „umereno“ i „izrazito“ pozitivno.

Usporednu analizu partijske identifikacije u Srbiji i zemljama stabilnih demokratija teško bi bilo sprovesti s obzirom na to da se u „starim demokratijama“ identifikacija najčešće meri u dekadama i na znatno duži period i čiji rezultati pokazuju partijsku identifikaciju preko 60 posto. Ipak, važno je zapaziti i ocene partijske identifikacije Vladimira Goatija koji tvrdi da je „partijska identifikacija u Srbiji veoma slaba ne samo među glasačima, nego i među članstvom“ (Goati 2004: 33).

Svakako najindikativniji primeri fluktuacije predstavljaju pad broja glasača SPS-a na parlamentarnim izborima 2000, broj glasova na predsedničkim izborima za Bogoljuba Karića, kandidata PSS-a, cepanje SRS-a i broj glasova datih SNS-u sa znatno drugačijim programom.

Drugi važan indikator *ukorenjenosti partija u društvu* jeste mogućnost promene ideološke pozicije političkih partija u partijskom sistemu. Odgovor na pitanje zašto partije razvijaju duboke korene u društvu, kako tvrde Mejnoring i Torkal, može se naći pomoću prostornog modela partijskog grupisanja, a kao najbolji model za analizu koristi se Kičeltov model partijskog pregrupisavanja (Mainwaring i Torcal, 2005: 11).

Grafikon 1: Ose partijskog pregrupisavanja u postkomunističkim zemljama (Kitchelt 1994: 30-31) - preuzeto iz: Spasojević, 2011: 110.

Kratka analiza ideoloških pozicija partija pokazuje znatna pomeranja nekih veoma važnih aktera u političkom životu Srbije. Prema Kičeltovom modelu, partije se dele po principima politička nasuprot tržišnoj alokaciji i liberalno-kosmopolitska nasuprot autoritarno-partikularističkoj politici. Prema ovom modelu, mogu se primetiti znatna pomeranja u Srbiji, uz uključivanje posebnog faktora evropskih integracija.

Primer SPS-a u Srbiji pokazuje kako se jedna politička partija kretala od autoritarne, anitevropske partije koja je bila okrenuta kultu ličnosti

Slobodana Miloševića ka proevropskoj partiji počev od formiranja vlade 2008. sa koalicijom oko DS-a (Za evropsku Srbiju).

Takođe, promena pozicije DS-a od građanske partije ka socijaldemokratskoj sa uključivanjem u Partiju evropskih socijalista i Socijalističku internacionalu i DSS-a, od stranke desnog centra ka veoma konzervativnoj stranci evroskeptičnih i antievropskih aspiracija i isključivanjem iz Evropske narodne partije.

Svakako najveća promena desila se s cepanjem SRS-a i odvajanjem SNS-a čiji su se lideri kretali od ekstremne antievropske desnice ka proevropskoj stranci centra. Zanimljivo da je Stojiljković, 2011, ocenio SNS kao konzervativnu stranku prema Kičeltovoj podeli, da bi ova partija već 2012. i formiranjem vlade znatno odstupila od pozicije konzervativne partije (Stojiljković, 2011: 113).

Sve ove karakteristike partijskog pregrupisanja u Srbiji daju jasnu sliku o nedovljnoj ukorenjenosti partija u društvo i mogućnosti naglih promena koje mogu da se dese u partijskom sistemu Srbije. Dušan Spasojević koji se bavio partijskim pregrupisanjem u kontekstu društvenih rascepa, ističe da je nezahvalno davati procene daljeg razvoja partijskog sistema u ovom polju (Spasojević, 2011: 15).

Treća važna dimenzija institucionalizacije partijskog sistema jeste *kredibilitet* ili *legitimnost partija*. Ova dimenzija ogleda se u poverenju građana u političke partije, a posebno je važna jer sam legitimitet i kredibilitet političkih partija povećavaju verovanje u demokratski sistem i značajan su indikator razvoja novih demokratija.

Tabela 3: Poverenje građana u političke partije (Bešić, 2011: 125).

Poverenje u pol. partije	Imam veliko poverenje	Uglavnom imam poverenje	Uglavnom nemam poverenje	Uopšte nemam poverenje	Nemam stav
%	1,5%	16,1%	35,4%	37,7%	9,3%

Prema rezultatima prikazanim u Tabeli 3 izvodi se zaključak da je legitimitet i kredibilitet političkih partija u Srbiji veoma upitan, s obzirom na to da kumulativno ukupno poverenje u partije iznosi 17,6%, a samo 1,5% ima veliko poverenje u političke partije. S druge strane, iako prema istraživanju preko 70% nema poverenje u partije i 9,3% nema stav tj. izražava nezainteresovanost, izlazak na izbore u Srbiji ne potvrđuje ove podatke jer je izlaznost uvek preko 50 posto. Ono što je indikativno kroz istraživanje partijske identifikacije, a što se odnosi na nepoverenje prema partijama jeste procenat birača koji nikada ne bi glasali za neke od partija. U tom istraživanju najbolje rezultate imaju DS i SNS, za koje nikada ne bi glasalo 42,6% odnosno 44,3% ispitanika, dok najlošije stoje LDP za koji nikada ne bi glasalo 69%, kao i PUPS, SDPS, SPO, LSV, od 71% do 76% (Bešić, 2011: 134).

U uporednoj praksi, Srbija nije specifičan slučaj jer je poverenje u političke partije slično u većini zemalja postkomunizma. Prema istraživanjima poverenja Eurobarometra od 2004. do 2006. u zemaljama

koje su prošle demokratsku tranziciju, najbolji rezultat ima Mađarska sa 19% i Estonija sa 18% poverenja u političke partije, dok je najmanje poverenje u političke partije u Poljskoj 6% i Letoniji, Bugarskoj i Slovačkoj sa po 8 posto (Lewis, 2008: 12).

Četvrta veoma važna dimenzija institucionalizacije partijskog sistema jeste *partijska organizacija* koja bi trebalo da bude važnija od lidera partije da bi partijski sistem bio institucionalizovan. Iako je personalizacija politike svetski trend, treba praviti razliku između ove pojave i pojave da lider partije monopolizuje svoju poziciju s ciljem lične promocije i stvaranja „kulta ličnosti“ što je karakteristično za manje demokratske sisteme.

Za Srbiju je posebno karakteristično da lideri političkih partija određuju politiku stranke, da se biraju bez prave konkurencije na unutarstranačkim izborima, da na sve pozicije postavljaju sebi lojalne kadrove, da određuju izborne liste i da se njihov lik koristi tokom lokalnih, pokrajinskih ili republičkih izbora bez obzira na njihovu ulogu na kandidaturu na tim izborima. Ovo se često karakteriše kao deo komunističkog nasleđa u kojem su bili slični odnosi u partiji kao temelju političkog sistema.

Koliko je veza lider-partija jaka najbolje govori podatak da je Slobodan Milošević na izborima septembra 2000. imao 1.826.799 glasova, a SPS za Veće građana Savezne skupštine SRJ, 1.532.841 glas, da bi samo tri meseca kasnije, na izborima decembra 2000. SPS pao za preko milion glasova i dobio 515.845 glasova (http://politikolog.com/izborni_rezultati), a sve prouzrokovano porazom Slobodana Miloševića na izborima za predsednika SRJ. Takođe, pobeda Tomislava Nikolića na predsedničkim izborima 2012. znatno je uticala na šanse SNS-a da formira vladu.

Većina lidera partija od njenog nastanka je na mestu predsednika (SPO - Drašković, SRS - Šešelj, DSS - Koštunica, LDP - Jovanović), dok je u drugim strankama smena lidera išla uz velike turbulencije u stranci. Posle izbora 2012. dve najveće stranke su na „miran“ način promenile lidere (DS: Tadić - Đilas, SNS: Nikolić - Vučić), ali su i dalje aktuelne rasprave u javnosti o podelama u ovim strankama na pristalice bivšeg i sadašnjeg predsednika.

Veoma važan segment partijske organizacije jeste brojnost članstva. Brojnost članstva je veoma diskutabilna, s obzirom na to da ne postoje pouzdani podaci (sem stranačkih tvrdnji) i da je čest slučaj u Srbiji da jedan čovek ima više članskih karti političkih partija.

Prema nekim podacima u 2013, u Srbiji političkim partijama pristupi 15.000 novih članova mesečno, dok je svakako u tom pogledu najbolji SNS koji ima 50.000 novih članova u prvoj polovini 2013. (*Večernje novosti*, jul 2013). Prema istom istraživanju, u Srbiji je 1.200.000 ljudi učlanjeno u političke partije, a istovremeno, prema istraživanju CeSID-a, ukupno tri četvrtine građana smatra političke partije najkorumpiranim institucijama (*Večernje novosti*, jul 2013).

Zaključak

Analiza institucionalizacije partijskog sistema predstavlja važan segment u istraživanjima političkih procesa u političkom sistemu Srbije. Institucionalizacija partijskog sistema prema utvrđenim kriterijumima pokazala je sve nedostatke partijskog sistema Srbije u odnosu na zemlje stabilnih demokratija, ali je isto tako pokazala da Srbija nije specifičan slučaj u odnosu na većinu postkomunističkih zemalja. Stabilnost partijske kompeticije je ugrožena visokom izbornom volatilnošću. Istovremeno, partijska identifikacija i promene u ideološkom pozicioniranju partija izražavaju sve nedostatke ukorenjivanja partija u društvo, kao važnog segmenta institucionalizacije. Ipak, najveći nedostaci u institucionalizaciji partijskog sistema pokazuju se u segmentima legitimnosti političkih partija i partijske organizacije. U ovim segmentima partijski sistem je posebno ugrožen zbog velikog nepoverenja građana u političke partije i posebno zbog važnosti lidera u političkim partijama u odnosu na partijsku organizaciju. •

Party system institutionalization in Serbia

Abstract

The main topic of this article is the analysis of the institutionalization of the party system in Serbia. Party system, as an important component of the political system, may have different levels of institutionalization that reflect the integrity of the political processes. This article analyzes key issues for the evaluation of institutionalization through the established criteria. The analysis shows that Serbia, as well as other post-communist countries, has a number of lacks that slow down and hinder the institutionalization of the party system.

Key words

Political parties, party system, institutionalization, Serbia

Literatura

- Altagić, Siniša (2012). „Izborna ponuda u svetlu mičigenske paradigme izbornog ponašanja: osvrt pred izbore u Srbiji 2012“, u: *Zašto glasam, kako glasam, ako uopšte glasam*, ur. Zoran Stojiljković, FES, Beograd.
- Antonić, Slobodan (2005). „Izborna kolebljivost u Srbiji: poređenje i objašnjenje“, *Sociološki pregled*, vol. XXXIX (2005). no. 3, str. 229–250.
- Bešić, Miloš (2011). Politički i situacioni predikatori poverenja u institucije, *Godišnjak*, br. 6, FPN, Beograd, str. 119–148.
- Campbell, Angus, Philip E. Converse, Warren E. Miller and Donald E. Stokes (1960): *The American Voter*. Wiley, New York, u: Goren, Paul, *Party Identification and Core Political Values* na linku: <http://www.polisci.umn.edu/~pgoren/AJPS%2005.pdf> (pristupljeno 08.12. 2013)

- Converse, Philip E. (1964). *The Nature of Belief Systems in Mass Publics*, u: David Apter (Ed.) *Ideology and Discontent*, The Free Press, New York, str. 206–261.
- Goati, Vladimir (2004). *Partije i partijski sistemi u Srbiji*, Odbor za građansku inicijativu, Niš.
- Lewis, Paul G (2008). *Party system institutionalisation in east-central Europe: empirical dimensions and tentative conclusions*, European Consortium for Political Research, Rennes, France, <http://oro.open.ac.uk/10915/1/> (10. 12. 2012).
- Mainwaring, Scott & Scully, Timothy (eds., 1995). *Building Democratic Institutions: Party Systems in Latin America*, Stanford University Press.
- Mainwaring, Scott (1998). „Party Systems in the Third Wave“, *Journal of Democracy*, 3/98, str. 70.
- Mainwaring, Scott & Torcal, Mariano (2005) *Party System Institutionalization and Party System Theory after the Third Wave of Democratization* <http://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/319.pdf>, (pristupljeno: 7. 12. 2013).
- Orlović, Slaviša (2011). Partijski sistem Srbije; u: *Partije i izbori u Srbiji 20 godina* (ur. Slaviša Orlović), FES, Fakultet političkih nauka – Centar za demokratiju, Beograd.
- Pedersen, Mogens N. (1979), u: „The Dynamics of European Party Systems: Changing Patterns of Electoral Volatility“, *European Journal of Political Research*, 7/1, 1–26 <http://janda.org/c24/Readings/Pedersen/Pedersen.htm>, (pristupljeno 7. 12. 2013).
- Spasojević, Dušan (2011). Dinamika političkih rascepa u Srbiji 2000–2010 u: *Partije i izbori u Srbiji 20 godina* (ur. Slaviša Orlović), FES, Fakultet političkih nauka – Centar za demokratiju, Beograd.
- Stojiljković, Zoran (2011). „Partijske ideologije, evropski politički prostor i Srbija“, u: *Godišnjak*, br. 6, FPN, Beograd, str. 106–118.
- Vučičević, Dušan (2012). „Uloga političkih partija u procesu konsolidacije demokratije u Srbiji“, *Politička revija*, Institut za političke studije, godina (XXIV) XI, vol. 33, 3/2012, 31–64.
- Internet stranica: *Večernje novosti*, jul 2013.
<http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/politika/aktuelno.289.html:445709-Naprednjaci-su-najjaci-magnet> (pristupljeno 10. 12. 2013).
- http://politikolog.com/izborni_rezultati.

UDC 323.1(497.115)
324:352.075(497.115)"2013"

Analiza lokalnih izbora na Kosovu 2013. godine

Sažetak

Rad nudi analizu rezultata lokalnih izbora na Kosovu 2013. u odnosu na najvažnije političke partije koje deluju na toj teritoriji. Autor nastoji da analizira i tumači rezultate izbora na Kosovu koristeći konkretne podatke poslednjeg i prethodnog izbornog ciklusa u sadejstvu sa demografskim faktorima koji posredno utiču na rejting partija. Dodatno, razvoj albanskih partija autor smešta u dve faze: prva jeste faza etničke homogenosti i okupljanja Albanaca oko jedne partije i druga faza, nakon povlačenja bezbednosnih snaga SRJ kada počinje da niče višepartijski sistem. Autor analizira razvoj političkih partija, ukršta izborne rezultate i različite stranačke programe. Posebno mesto u radu zauzima tumačenje razvoja pokreta Samoopredeljenje i prisutni trend porasta poverenja kosovskih Albanaca u ovu političku opciju. Autor takođe analizira rezultate srpskih partija na poslednjim izborima i izazove sa kojima su se partije i lideri tih partija suočavali.

Ključne reči

Lokalni izbori na Kosovu, partijski programi, političke partije

* Autor je doktorand na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

Uvod¹

Analiza kosovskih izbora nije česta tema analitičara i naučnih istraživača u Srbiji. Uglavnom se kao glavni predmet analize uzimaju Srbi na Kosovu i Metohiji, dok se dinamika međupartijske konkurencije albanskih partija samo uzgredno obrađuje. Rad koji je pred vama pledira da uzme u obzir podatke lokalnih i parlamentarnih izbora koji su održani na Kosovu od 2000. godine. Biće istraženi stavovi predstavnika Srba, ali će se centralno izlaganje odnositi na albanske partije. Cilj ovog rada jeste da objasni promene nastale na političkoj sceni Kosova nakon lokalnih izbora 2013, koji su po prvi put održani na čitavoj teritoriji Kosova. Izbor predstavnika Samoopredeljenja, Špenda Ahmetija (Shpend Ahmeti), za gradonačelnika Prištine imaće važno mesto u analizi.

U početnom delu rada biće izloženi opšti podaci o stanovništvu, njegovoj disperziji na seosko i gradsko stanovništvo, o povećanom broju visokoobrazovanih, internoj i eksternoj migraciji. Važno je napomenuti da podaci dostupni od Agencije za statistiku Kosova nisu sasvim pouzdani ali i da ne postoji relevantniji izvor. Ovi podaci će služiti da se objasni utemeljenost određenih partija u konkretnim sredinama, uz istorijsku činjenicu da su određene partijske vođe kroz svoje ranije delovanje ostvarile dugoročni uticaj u pojedinim opštinama.

Drugi deo će sadržati obrađene podatke o nedavnim lokalnim izborima koji su održani na Kosovu. Te podatke ćemo povezati s obrazloženjima koja se tiču kosovskih političkih partija. Naravno, opisaćemo i izborni sistem na Kosovu kao institucionalni faktor koji utiče na partijsku kompeticiju.

[1] Ovaj rad pristupa Kosovu i Metohiji bez prejudiciranja njegovog statusa. Međutim, Kosovo je razmatrano kao zaseban politički sistem koji ne zavisi od političkog sistema u Srbiji. Takođe, obrazlaganja o partijskim sistemima i kompeticiji predstavljaju celinu nezavisnu od istih pojava u Srbiji. Svi podaci o izborima preuzeti su sa veb-stranice Centralne izborne komisije Kosova.

Opšti demografski podaci o Kosovu

Po poslednjim procenama stanovništva iz 2012. koje obrađuje Agencija za statistiku Kosova, ukupna populacija na teritoriji Kosova iznosi 1.798.645 (Estimation of Kosovo population 2012, Kosovo Agency of Statistics). Kada se ta brojka uporedi s brojem registrovanih birača na Kosovu koji, po zvaničnim podacima kosovske Centralne izborne komisije, iznosi 1.792.913 (Opšta statistika, Centralna izborna komisija), ispada da je broj stanovnika približan broju birača što nije moguće. Ovaj disparitet jasno ilustruje male kapacitete kosovskih institucija koje su tek u formiranju, kao i veliku dinamiku kretanja stanovništva.

Sudeći po iscrpnom izveštaju Agencije za statistiku Kosova, stopa nataliteta opada (Kosovo Population and Housing Census 2011, Final Results Quality Report, Kosovo Agency of Statistics). Po iznetim podacima, period najvećeg porasta stanovništva bio je između šezdesetih i osamdesetih godina 20. veka. Kao posledica toga, na Kosovu živi znatno veći broj ljudi starosti između 20 i 40 godina nego onih između 40 i 65 (računajući tu višu stopu mortaliteta i doseljavanje iz Albanije), što predstavlja ogroman pritisak na slabo razvijenu ekonomiju i predstavlja faktor destabilizacije procesa izgradnje demokratije. Sledeći važan činilac analize jesu unutrašnje migracije na Kosovu. Samo Priština, Prizren i Uroševac beleže rast stanovništva po osnovu internih migracija što znači da se povećava koncentracija mladih, nezaposlenih i politički aktivnih ljudi u tim gradovima (Estimation of Kosovo population 2012, Kosovo Agency of Statistics).

Disperzija stanovništva većinski je ruralna, seosko stanovništvo čini 61 procenat ukupne populacije (Kosovo in a nutshell, Office of the Prime Minister, Kosovo Agency of Statistics). U ovom radu zastupamo tezu da dobri ekonomski pokazatelji pozitivno utiču na konsolidaciju demokratije, što naravno važi i za suprotna kretanja. Stopa nezaposlenosti na Kosovu iznosi 35,1 procenat, dok nezaposlenost građana starosti do 25 godina iznosi 55 posto (Key labour market, Office of the Prime Minister, Kosovo Agency of statistics), što negativno utiče na stabilizaciju demokratskih procesa. Kako se navodi u podacima dostupnim na veb-stranici premijera Kosova i Agencije za statistiku, 34,5 posto stanovništva Kosova živi u siromaštvu, dok 12,1 posto živi u uslovima ekstremnog siromaštva (Social indicators, Office of the Prime Minister, Kosovo Agency of statistics). Ako se ovome doda podatak da je na Kosovu zabeležen skok procenta visokoobrazovanih ljudi - 15 procenata stanovništva do 30 godina starosti (Kosovo Population and Housing Census 2011 Final Results Quality Report, Kosovo Agency of Statistics), koji su nastanjeni u urbanim sredinama i teško mogu da nađu zaposlenje, postaje jasnija slika promene partijske afilijacije, naročito u urbanim sredinama poput Prištine.

Etnički sastav Kosova u velikoj meri je homogen, te u ukupnim brojkama, Albanaca ima 1.616.869 (Estimation of Kosovo population 2012, Kosovo Agency of Statistics), dok se Srbi uglavnom nisu odazvali popisu

2011. koji je sprovodila vlast u Prištini. Nedostatak je što ni Republika Srbija svojim poslednjim popisom nije obuhvatila prostor Kosova i Metohije. Ipak, na osnovu procena može se tvrditi da na Kosovu živi oko 140.000 Srba i drugih nealbanaca (Orlović, 2008: 229).

Analiza lokalnih izbora 2013. prema najbitnijim partijama

Kada analiziramo albanske partije na Kosovu i Metohiji, možemo uočiti u razvoju partijskog sistema dve faze.

Prva faza prethodi NATO agresiji na SR Jugoslaviju 1999. godine. Tu početnu fazu karakteriše formiranje kosovskih institucija čisto albanskog karaktera koje nisu bile priznate ni ustavom ni zakonima SRJ. Tada alternativnom političkom scenom Kosova dominiraju intelektualci sa Prištinskog univerziteta koji predvode građanski, separatistički pokret. Nakon Dejtonskog sporazuma u inostranstvu počinje da deluje Oslobođilačka vojska Kosova (OVK). Za razliku od političara koji su bili bazirani na Kosovu kao što su bili Ibrahim Rugova, Fatmir Sejdiu, Veton Suroi, OVK je sve do 1998. prikupljala podršku međunarodnog faktora. OVK od 1999. postaje vodeća politička sila na Kosovu, a lideri i viđeniji članovi njenog vojnog i političkog krila najpopularniji politički činioци.

Druga faza traje od povlačenja bezbednosnih snaga SRJ i uspostavljanja UNMIK administracije. Od 2008. i jednostranog proglašenja nezavisnosti Republike Kosovo, nadležnosti UNMIK-a smanjene su i deo ovlašćenja preneto je na kosovske institucije i na misiju Evropske unije, EULEX. U ovoj etapi Kosovo dobija višestranački partijski sistem, a mnoge partije osnov svoje popularnosti baziraju na pripadnosti raspuštenoj OVK.

Po zakonima Kosova, ono se deli na 38 opština, od kojih je deset sa srpskom većinom i jedna s turskom. Izborni sistem je proporcionalan, uz direktan izbor gradonačelnika koji je dvokružni većinski. Izborni prag ne postoji, a liste su otvorenog tipa, dok se mandati raspodeljuju D'Ontovim (D'Hondt), metodom (Law No. 03/L-072 on Local Elections in the Republic of Kosovo, CIK). Izlaznost na lokalnim izborima 2013. bila je 40,31% u drugom krugu izbora, što je približno izlaznosti u prethodna dva ciklusa lokalnih izbora 2009. i 2007. godine.

Hronološki gledano, prva bitna partija kosovskih Albanaca jeste Demokratski savez Kosova (alb. Lidhja Demokratike e Kosovës - LDK), koju je osnovao Ibrahim Rugova. LDK je u poslednjoj deceniji 20. veka bila vodeća politička opcija među kosovskim Albancima, sve do 1999. Danas ona predstavlja drugu po popularnosti i funkcijama stranku na Kosovu. Partije na Kosovu ne mogu se deliti na umerene i radikalne po pitanju nezavisnosti Republike Kosovo, jer svaka od njih zastupa takav stav. LDK je glavni rival partija koje je iznedrila OVK, pre svega po kadrovskim pitanjima, a vrlo malo po programu. OVK je formirana van Kosova i stekla je popularnost u akcijama protiv SRJ, dok je LDK ostavljena izvan tog kruga, iako se deceniju pre 1999. zalagala za nezavisnost Kosova. Sama činjenica da LDK svoje korene vuče iz intelektualne elite kosovskih Albanaca svedoči

o tome da je njena partijska baza upravo u urbanim delovima Kosova poput Prištine. Ona je stranka koja se zalaže za liberalnu demokratiju, slobodnu konkurenciju na tržištu, a po društvenim vrednostima može se svrstati u partije desnog centra (programi i Lidhjes Demokratike të Kosovës). Takođe ima i status posmatrača u konzervativno-demohrišćanskoj grupi partija Evropskog parlamenta – EPP (European People's Party, Member Parties). LDK je pobeđivala na poslednja tri lokalna izbora u Prištini, predvođena poslednji put Isom Mustafom; 2009. je imala većinu u osam opština a 2013. u devet opština. Pre njega, stranku je vodio Fatmir Sejdiu, ali je on zabeležio loše izborne rezultate i smenjen je s liderske pozicije. Iz ove partije izašla je 2007. i Demokratska liga Dardanije (alb. Lidhja Demokratike e Dardanisë – LDD), koja je imala parlamentarni status 2007, ali ga je na sledećim izborima izgubila i trenutno nastupa u koaliciji sa Haradinajevom strankom. Rascep je nastao zbog sukoba oko liderske pozicije Nedžata Dacija (Nexhat Daci), i Fatmira Sejdiua nakon smrti Ibrahima Rugove, što je bitno umanjilo popularnost LDK-a. Na lokalnim izborima 2013. LDK je izgubila vlast u Prištini, što je najveći udarac ovoj partiji dosad. Uspela je u prvom krugu da osvoji vlast u Podujevu, Kosovu Polju i Istoku, te da od Haradinajeve stranke preuzme Peć i Suvu Reku. Odnela je pobedu u Uroševcu, Gnjilanu, Lipjanu i Vitini koje su u prethodnom ciklusu bile pod vlašću PDK, ali je izgubila Kosovsku Kamenicu i Obilić.

Prva po popularnosti ali s trendom opadanja, jeste Demokratska partija Kosova (alb. Partia Demokratike e Kosovës – PDK). Njen lider je Hašim Tači (Hashim Thaçi), aktuelni premijer Kosova. On je stupio na čelo OVK nakon pogibije Adema Jašarija (Adem Jashari) i zahvaljujući tome njegova stranka je od 2000. jedna od najsnažnijih političkih opcija kosovskih Albanaca. Sudeći po formalnoj analizi, programi većinskih albanskih partija, osim Samoopredeljenja, ne razlikuju se mnogo. PDK je odnela pobedu na poslednja dva parlamentarna izbora, 2007. i 2010, dok je LDK osvojila najviše glasova 2001. i 2004. godine. Kao najveća partija koja je izdanak OVK, ima veliku popularnost u opštinama koje su i ranije bile bastioni ove organizacije, te u njima ima apsolutnu većinu i 2013: u Glogovcu, Kačaniku, Srbici, Štimlju i Vučitrnu. Doživela je ozbiljan poraz u Prištini iako je imala velika očekivanja kada je kandidovala Agima Čekua (Agim Çeku). Uspela je 2013. da pobedi u Dragašu, Klini, Kosovskoj Kamenici, Orahovcu, Prizrenu. Naravno, kao jedna od dve najveće partije, ona je prisutna širom albanskih sredina na Kosovu i na lokalnim izborima 2009. osvojila je vlast u 17 opština, dok je 2013. spala na deset. PDK u svom programu jasno ističe značaj evrointegracija i NATO pre svega, tržišne ekonomije, a sebe doživljava kao zamajac modernizacije na Kosovu (programi i Partisë Demokratike të Kosovës). PDK beleži pad na nedavnim lokalnim izborima, ali ni njen rival, LDK, nije osetno napredovao. Kao najveći gubitak može se uzeti Uroševac, donekle i Gnjilane, u kojem je pobeđila LDK.

Još jedna stranka koju je iznedrila OVK jeste Alijansa za budućnost Kosova (alb. Aleanca për Ardhmërinë e Kosovës – AAK), koju predvodi

Ramuš Haradinaj (Ramush Haradinaj), oslobođeni haški optuženik i bivši premijer Kosova. AAK je jedna od retkih stranaka koja je uspjela da zadrži parlamentarni status u sva četiri izborna ciklusa. Najveći broj njenih glasača je s prostora Metohije, kako u gradovima tako i u selima, u opštini Dečani, Juniku, Orahovcu, Peći, Đakovici i Suvoj Reci, u kojima je zauzela prvo mesto i na izborima 2009. godine. AAK takođe izjavljuje privrženost demokratskim vrednostima, vladavini prava, slobodnom preduzetništvu i ističe značaj evropeizacije Kosova uz pomoć EU i SAD kao najvažnijih partnera. EU i NATO cilj su svih kosovskih partija osim Samoopredeljenja. AAK je izbornim porazima 2013. u Đakovici, Peći, Orahovcu i Suvoj Reci (2013. pobeđila je u tri opštine, a 2009. u šest), izgubila bitan deo biračkog tela. Kao uspeh može joj se pripisati pobjeda u Obiliću nad LDK.

Jedina bitnija stranka koja se na Kosovu deklariše kao liberalna, jeste Alijansa za novo Kosovo (alb. Aleanca Kosova e Re - AKR), Behdeta Pacolija (Behgjet Pacolli). On je poslovni čovek koji se obogatio nakon raspada Sovjetskog Saveza, u doba haotičnih ekonomskih odnosa i političkih sistema i odlučio je da svoj kapital konvertuje u političku moć, slično mnogim biznismenima u Istočnoj Evropi. Na poslednja dva ciklusa parlamentarnih izbora uspeo je da zabeleži značajnije rezultate u poređenju sa drugim manjim strankama. Na lokalnu, AKR privlači opštine koje su ekonomski najzapuštenije poput Južne Mitrovice i Đakovice. Uspom Pacolijeve partije može se pripisati ne samo rasprostranjenom siromaštvu na Kosovu, već i slabljenju tradicionalnih desničarskih partija kako se proces kosovske nezavisnosti privodi kraju. Pacolijeva stranka je u usponu na lokalnom nivou osvojivši vlast u dve opštine, jer na izborima 2009. nije pobeđila ni u jednoj.

Najzad, albanska politička organizacija najzanimljivija za ovaj rad jeste pokret Samoopredeljenje (alb. Vetëvendosje). Inicijalno obrazovan kao društveni pokret, Samoopredeljenje je preraslo u političku opciju koja je prvi put učestvovala na parlamentarnim izborima 2010. i uspjela da osvoji veću podršku od stranaka Ramuša Haradinaja i Behdeta Pacolija. Njen lider je Albin Kurti (Albin Kurti), nekadašnji saradnik Adema Demaćija, vođe političkog krila OVK. Na nedavnim lokalnim izborima Samoopredeljenje je uspelo da pobedi u Prištini iako je u prvom krugu njen kandidat zauzeo drugo mesto, posle vođe LDK, Ise Mustafe. U svom programu Samoopredeljenje navodi da se eksplicitno ne protivi članstvu Kosova u nadnacionalnim organizacijama, ali stav ove stranke jeste da bi Kosovo najpre trebalo da postane suverena zemlja a ne protektorat, što predstavlja svojevrsnu kritiku prisustva međunarodne zajednice na Kosovu. Stav ovog pokreta jeste da je Kosovo nezavisna država kao i svaka druga i da ima pravo na neograničen suverenitet na osnovu prava na samoopredeljenje. Stoga se zalaže za prestanak pregovora sa Srbijom u bilo kom okviru (The manifesto principles and priorities of Lëvizja Vetëvendosje: 100 points joined together by the changes necessary for Kosova). Drugi važan segment programa Samoopredeljenja jeste protivljenje neoliberalnoj ekonomiji i programu privatizacije, kao i

uspostavljanju gde god je to moguće neposredne demokratije. Nije teško objasniti uspeh ovog pokreta u društvu u kojem dominira nezaposlenost i ima veliki broj mladih ljudi. Osim toga, Kosovo poslednjih 14 godina vode ljudi s kriminalnom prošlošću koji su svoju popularnost stekli operacijama protiv legalne vlasti SRJ a svoje su akcije finansirali iz tzv. „crne ekonomije“. Zato populizam Samoopredeljenja deluje kao „dašak svežeg vazduha“ na kosovskoj političkoj sceni. Pokret Samoopredeljenje odneo je pobeđu i u opštini Đeneral Janković (Elez Han).

Kada je reč o srpskim partijama na Kosovu, zbog nedosledne i strateški promerljive politike Republike Srbije, nije došlo do konsolidacije partija koje bi u ozbiljnom kapacitetu mogle da predstavljaju Srbe unutar kosovskih institucija. Od izbora 2008, u Srbiji je preovladala politička struja koja u evrointegracijama vidi strateški cilj, što predstavlja sukob s predašnjom politikom borbe za teritorijalni integritet i suverenitet Srbije. Izmeštanje pregovaračkog procesa iz UN u okvir EU značilo je prihvatanje na mala vrata principa Ahtisarijevog plana. Što je konačno i učinjeno potpisivanjem Briselskog sporazuma i održavanjem kosovskih lokalnih izbora, po ustavu, zakonu i izbornom sistemu Republike Kosovo koje je raspisala predsednica Kosova, Atifete Jahjaga. Ovaj rad ne bavi se ocenjivanjem te politike. Međutim, čelnici Republike Srbije bili su dužni da objasne Srbima na Kosovu da proces evrointegracija podrazumeva potpunu normalizaciju odnosa Beograda i Prištine, a samim tim i ukidanje institucija Republike Srbije koje se smatraju paralelnim. Pošto je u predizbornoj kampanji, a i mesecima unapred, Srbima na severu Kosova ponuđen stav po kome se ništa neće promeniti i da oni samo dobijaju institucije koje prizanju sve strane u sporu, među lokalnim stanovništvom nije postignut konsenzus o izlasku ili bojkotu izbora. Pritom je republička vlast iz Beograda favorizovala listu Srpska koju su činili kandidati SNS-SPS i Pokreta socijalista Aleksandra Vulina. Demokratska stranka kandidovala je građansku listu Demokratska inicijativa koju je predvodio bivši ministar za KiM, Goran Bogdanović, dok se Oliver Ivanović kandidovao kao nosilac liste SDP. Sve pomenute liste su građanske jer su srpske stranke želele da izbegnu registracioni postupak kojim bi i de jure priznale suverenost Republike Kosovo. Pored ovih kandidovala se i Samostalna liberalna stranka koja odranije saraduje s vlastima u Prištini. DSS je podržavala pokret za bojkot, dok URS i LDP nisu aktivno učestvovali u kampanji, iako su dali podršku Briselskom sporazumu. U kosovskoj opštini Severna Mitrovica (administrativna podela Srbije poznaje samo opštinu Kosovska Mitrovica), u drugom krugu izašlo je 4.138 od 27.915 birača. Pobeđu je odneo kandidat liste Srpska, Krstimir Pantić. U Leposaviću (izašlo 4.322 od 19.567 birača), Zubinom Potoku (izašlo 2.700 od 8.979 birača) i Zvečanu (izašlo 834 od 10.012 birača), u prvom krugu pobedili su kandidati liste Srpska koju je podržavala Vlada Srbije (konačni rezultati lokalnih izbora 2013. godine, CIK). U šest opština južno od Ibra: Gračanici, Partešu, Klokotu, Ranilugu, Novom Brdu i Štrpcu izlaznost je premašila 50% i u njima je zabeležena veća izlaznost

od proseka izbora. Lista Srpska imala je oštriju konkurenciju u ovim opštinama preko SLS, Srpske narodne partije Kosova i Saveza kosovskih Srba, ali je uspela da pobedi svuda osim u Štrpcu. Zajednica srpskih opština će po svemu sudeći biti osnovana ali će patiti od nedostatka legitimiteta naročito u četiri opštine na severu Kosova, pritom će njen uticaj biti ograničen i malim nadležnostima koje ne prevazilaze opštinske.

Zaključak

Lokalni izbori na Kosovu 2013. godine nisu doneli drastičnu promenu na političkoj sceni Kosova. Stranka Ramuša Haradinaja najviše je nazadovala, izgubivši u velikim gradovima u Metohiji, pa će njen odgovor verovatno biti formalno pomeranje udesno s tvrdim nacionalnim stavovima od onih koje zastupa Hašim Tači. LDK je kao utešnu nagradu za gubitak Prištine dobila Peć, Uroševac i Gnjilane. Partija Hašima Tačija zabeležila je pad u odnosu na prethodne izbore, jer nije načinila napredak u Prištini, i skoro u svakoj opštini koju je zadržala dobila je manji broj glasova nego na prethodnim izborima. Partija Behđeta Pacolija pokazala je konsolidaciju biračkog tela uspevši čak da osvoji Đakovicu. Kao što je već pomenuto, pravi pobednik jeste pokret Samoopredeljenje. Očigledno je da će i na sledećim parlamentarnim izborima ovaj pokret povećati broj poslaničkih mesta. No, treba biti oprezan i ne davati previše optimistične prognoze. Samoopredeljenje ima mali koalicioni potencijal i rast njene popularnosti bi mogao da dovede do obnavljanja „velike koalicije“, LDK i PDK. •

Analysis of 2013 local elections in Kosovo

Abstract

This paper provides an analysis of the results of the latest local elections in Kosovo in relation to the most important political parties that are active in that territory. The author attempts to analyze and interpret the results of the local elections in Kosovo, using concrete data from the last and the previous election cycles in conjunction with the demographic factors that affect the rating of the parties in question. Furthermore, the author places the development of Albanian parties in Kosovo in two phases: the first phase of ethnic homogeneity when Albanians gathered around a single party, while the second phase is marked by a fledgling multiparty system. The author analyzes the development of political parties in correlation with the election results and various party programs. A special point of interest of this paper is the explanation of a trend of increasing confidence, among the Albanians in Kosovo, in the nationalist political movement called Self-Determination. The author also analyzes the results of Serbian political parties in the last local elections in Kosovo and the challenges that these parties and their leaders faced.

Key words

Local elections in Kosovo, party programs, political parties

Literatura

Brajshori, Muhamet i Tërnavja Granit (2013). *Priručnik o lokalnim izborima u Republici Kosovo 2013*. Kosovo: Fondacija Konrad Adenauer u Republici Kosovo (dostupno na internetu: http://www.kas.de/wf/doc/kas_35880-1522-2-30.pdf; datum posete 9. 12. 2013).

Orlović, Slaviša (2008). *Politički život Srbije*, Službeni glasnik, Beograd.

Zvanična internet prezentacija Centralne izborne komisije Kosova: <http://www.kqz-ks.org/sr/> (datum posete 9.12. 2013).

Opšta statistika, Centralna izborna komisija.

http://www.kqz-ks.org/Uploads/Documents/Statistikat%20e%20pergjithshme_gllbarenuu.pdf.

Law No. 03/L-072 On Local Elections in the Republic of Kosovo, CIK.

http://www.kqz-ks.org/Uploads/Documents/zgjedhjetlokale_en_wqdpwshxlo.pdf.

Konačni rezultati lokalnih izbora 2013. godine, CIK.

http://www.kqz-ks.org/Uploads/Documents/Rezultatet%20per%20KK%20-%20Pergjithshme%20sipas%20komunave_ophdiyqbbz.pdf.

Konačni rezultati lokalnih izbora 209. godine, CIK.

http://www.kqz-ks.org/Uploads/Documents/rezultatetkk_raundi%20_dshshppwpx.pdf.

Zvanična internet prezentacija Agencije za statistiku Kosova: <http://esk.rks-gov.net/eng/> (datum posete 9. 12. 2013).

Estimation of Kosovo population 2012, Kosovo Agency of Statistics, <http://esk.rks-gov.net/rekos2011/repository/docs/Estimation%20of%20Kosovo%20Population%202012.pdf>.

Kosovo Population and Housing Census 2011 Final Results Quality Report, Kosovo Agency of Statistics, http://esk.rks-gov.net/rekos2011/repository/docs/QA_Raporti_ENG.pdf.

Zvanična internet prezentacija Demokratskog saveza Kosova (Lidhjes Demokratike të Kosovës-LDK): <http://www.ldk-ks.eu/public/uploads/pdf/tresh-1352244646.pdf> (datum posete 10.12. 2013).

Zvanična internet prezentacija partija Evropskog parlamenta (European People's Party, Member Parties): <http://www.epp.eu/sites/default/files/Imp.pdf> (datum posete 10. 12. 2013).

Zvanična internet prezentacija Demokratske partije Kosova (Partia Demokratike e Kosovës-PDK): http://www.hashimthaci.com/programi_i_partise_demokratike_te_kosoves.html (datum posete 10. 12. 2013).

Zvanična internet prezentacija Alijansa za novo Kosovo (Aleanca Kosova e Re-AKR): <http://www.aak-ks.net/?id=9> (datum posete 10. 12. 2013).

Zvanična internet prezentacija pokreta Samoopredeljenje (Vetëvendosje): http://www.vetevendosje.org/wp-content/uploads/2013/09/Programi_i_shkurte_anglisht.pdf (datum posete 10. 12. 2013).

UDC 329:336.1
324(497.11)“2012“

Izvori finansiranja izbornih kampanja

Analiza finansiranja izbornih kampanja 2012. u Srbiji

Sažetak

Izvori finansiranja političkih partija su dvojaki, javni i privatni. Javni izvori pribavljaju se iz budžeta države i oni se zakonski definišu i određuju. Privatni izvori su fizička i pravna lica, članarina, prihodi od imovine, promotivnih aktivnosti, izdavačke delatnosti, krediti i drugi. Razlozi za moguće zloupotrebe u finansiranju političkih partija. Zakonska regulativa u Srbiji za finansiranje političkih partija i posebno, u okviru njih, izbornih kampanja. Podaci o utrošenim sredstvima iz javnih i privatnih izvora za parlamentarne i predsedničke izbore 2012. u Srbiji. Odnos prihoda i rashoda u parlamentarnim i predsedničkim izborima. Povrede zakona ustanovljene tokom parlamentarnih i predsedničkih izbora 2012. godine. Uočeni propusti, s predlozima za ispravljanje, na osnovu istraživanja i izveštaja finansiranja izbornih kampanja (normativne prirode, monitoringa, nepotpunosti i primena sankcija).

Ključne reči

Izbori, finansiranje, javni izvori, privatni izvori, kampanja, monitoring, nadzor, kontrola, sankcije

* Autorka je doktorantkinja i saradnik u nastavi na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

Finansiranje političkih partija

U višestranačkim sistemima jedno od pitanja, istovremeno i najteži problem, jeste kako se partije finansiraju, odnosno koji je osnov njihovog unutrašnjeg funkcionisanja. Neosporno je da članovi i simpatizeri odnos prema partiji grade na volontarističkoj osnovi, odnosno slobodno se opredeljuju, izjašnjavaju i ne traže za to nikakvu nadoknadu. Unutrašnja organizacija, međutim, odnosno svi koji vode računa kako da partija funkcionise, privlači članove i simpatizere koji moraju taj posao profesionalno da obavljaju.

Unutrašnja profesionalizacija zahteva određena novčana i druga sredstva. Da bi partija funkcionisala potreban je prostor, profesionalno osoblje političkog i tehničkog karaktera, moderna tehnološka sredstva (kancelarijska oprema i materijali, telefoni, računari, prevozna sredstva i drugo). Za sve to potreban je novac – od formiranja partije do njenog svakodnevnog funkcionisanja. Da bi ta sredstva bila prikupljena potrebno je pronaći izvore. Dosadašnja iskustva u razvijenim zemljama partijskog pluralizma pokazala su da su ti izvori dvojaki: javni i privatni (Goati, 2008: 206). Javni izvori su budžetski i oni su zakonski precizno definisani i određeni. Privatni izvori su fizička i pravna lica, zatim članarina, drugi izvori (najčešće prihodi od prodaje ili davanja u zakup imovine, od promotivnih aktivnosti, od preduzetništva, i aktivnosti kao što su otvaranje restorana u stranačkim prostorijama, izdavačka delatnost i druge koje su zakonom omogućene) i uzimanje kredita (Nenadić, 2013: 66–67).

U dobro uređenim demokratskim porecima finansiranje političkih partija reguliše se zakonom (Čupić, 2011: 387). U zakonu su precizirani izvori, sredstva koje partije mogu pribavljati od javnih i privatnih izvora. Što je zakon precizniji i jasniji, manja je mogućnost da se na različite načine tumači ili da se pronalaze „rupe“ koje se koriste da se sredstva pribavljaju i na načine koji nisu definisani zakonom.

Kao i u svim ljudskim poslovima, i u finansiranju političkih partija moguće su uzurpacije, zloupotrebe, mahinacije, malverzacije, odnosno prikrivanje i razni oblici nelegalnih radnji. Na taj način u političke partije ulazi korupcija i koruptivni obrazac delovanja. Ulazak korupcije u unutrašnji partijski život ne svodi se samo na unutrašnju organizaciju već lako zahvata i najznačajnije organe vlasti, posebno zakonodavnu i izvršnu. Iskustvo je pokazalo da privatni izvori finansiranja političkih partija često ulažu u partiju kako bi od nje izvukli ličnu ili posebnu korist (Rouz-Ejkerman, 2007: 145). Koliko je to isplaniran odnos pokazuju svetska iskustva višepartijskih sistema gde privatni ulagači finansiraju ne samo partije na vlasti od kojih se korist očekuje odmah, već i opozicione partije za koje se procenjuje da bi mogle da osvoje vlast. Drugim rečima, vešti i lukavi privatni finansijeri ne razrađuju samo kratkoročnu nego i dugoročnu strategiju kako bi u svakoj situaciji mogli za sebe da izvlače korist. Zbog toga je često finansiranje političkih partija tamni ili magloviti prostor političkog života (Goati, 2008: 196). Način na koji se to finansiranje obavlja nije vidljiv, a vidljiv postaje tek kada proizađu rdave posledice po politički život jedne zemlje. Te posledice najčešće nastaju zbog donošenja selektivnih zakona, uredbi, propisa i drugih državnih akata koji idu naruku samo određenima, dovodeći u pitanje jedan od uslova demokratskog poretka, ravnopravnost i jednakost građana pred zakonom. Pored selektivnosti, opasnost preti i od nejasnoća i nedorečenosti u zakonima, uredbama i propisima, što omogućava različita tumačenja, najčešće takva da osiguraju pogodnosti onima koji finansiraju političke partije. Stoga i najdemokratskije države, s dobro razrađenim zakonima i propisima, teško izlaze na kraj sa ovom opasnom i opakom pojavom koja omogućava i širi korupciju, odnosno koruptivno delovanje i ponašanje u političkom životu. Da bi rizik korupcije u finansiranju političkih partija bio smanjen na najmanju moguću meru, potrebni su ne samo dobri zakoni, uredbe i propisi, već i kontrolni mehanizmi i kontrolni organi (Goati, 2008: 224–230). Kontrola bi trebalo da bude trostruka: unutrašnja (u okviru samih partija), spoljašnja (državnih organa i nezavisnih državnih tela) i nevladinih organizacija specijalizovanih za praćenje finansiranja političkih partija, izbornih kampanja i finansijskih izveštaja (kontrola civilnog društva). Da bi kontrola bila efikasna potrebno je pratiti godišnje izveštaje finansiranja političkih partija, ali i izborne kampanje. To praćenje treba da bude zakonski regulisano i uz stroge sankcije. Stroge sankcije kršenja zakona o finansiranju političkih partija deluju preventivno. Takođe, godišnje finansiranje političkih partija i izbornih kampanja treba stalno da bude dostupno javnosti i to dvostruko: od samih partija, ali i državnih organa i nezavisnih državnih tela koja imaju zakonsku obavezu da kontrolišu finansiranje političkih partija i na vreme javnost obaveste. Poseban segment u kontroli izvora finansiranja političkih partija, naročito kad je reč o javnim izvorima, pripada revizorskoj instituciji. Efikasna godišnja revizija može snažno da utiče na sprečavanje mogućih zloupotreba, odnosno nelagalnosti tokom finansiranja političkih partija.

Kao i u razvijenim zemljama, i u Srbiji je donesen Zakon o finansiranju političkih aktivnosti kojim se reguliše njihovo finansiranje¹ ali i Zakon o Agenciji za borbu protiv korupcije² kojim se kontrolišu izveštaji o godišnjem finansiranju političkih partija i izbornih kampanja. Oba zakona su novija i tek bi trebalo da pokažu rezultate, odnosno da li mogu racionalno i efikasno da celovito prate finansiranje političkih partija. Zakon o finansiranju političkih aktivnosti donesen 2011. pokazao se kao manjkav, nedorečen i ne sadrži sankcije koje bi počinitelje, odnosno partije i odgovorne u partijama, sankcionisale u slučajevima zloupotrebe i nelegalnosti. Put ka dobrom i efikasnom praćenju finansiranja političkih partija dug je i spor. U primeni novih zakona uskoro će se pokazati njihov kvalitet i koliko uspevaju da rizik od zloupotreba, nelegalnosti i korupcije svedu na meru koja ne ugrožava funkcionisanje političkih institucija i političkog života u Srbiji.

Agencija za borbu protiv korupcije prvi put je objavila Izveštaj o praćenju i kontroli podnetih izveštaja o finansiranju političkih partija za 2012.³ i Izveštaj o parlamentarnoj i predsedničkoj kampanji tokom 2012. godine.⁴ Analiza ovih izveštaja, utvrđene nepravilnosti, zloupotrebe i nelegalnosti, kao i njihovo efikasno sankcionisanje, pokazaće kakvi su zakonodavni okviri za praćenje ove prilično teško sagledljive pojave.

Javni i privatni izvori finansiranja političkih partija i izbornih kampanja 2012. u Srbiji

Postoje različiti modaliteti u javnom finansiranju političkih partija i izbornih kampanja. Oni se mogu podeliti na finansiranje redovnih aktivnosti političkih partija i na finansiranje izbornih kampanja, zatim na novčano i nenovčano finansiranje. Neki autori navode i neposredno i posredno, kao i dozvoljeno i zabranjeno finansiranje političkih partija (Nenadić, 2013: 60). Zakon o finansiranju političkih aktivnosti kaže, „javne izvore finansiranja političkih aktivnosti čine novčana sredstva i usluge i dobra koje daju Republika Srbija, autonomna pokrajina i jedinica lokalne samouprave, njihovi organi, kao i organizacije čiji su oni osnivači“.⁵ Novčana sredstva za javno finansiranje koja izdvaja Republika Srbija iz rashoda budžeta iznose 0,15 odsto, a isti procenat izdvajaju i autonomne pokrajine, kao i budžetske

[1] Zakon o finansiranju političkih aktivnosti, „Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 43/2011.

[2] Zakon o Agenciji za borbu protiv korupcije, „Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 97/2008, 53/2010, 66/2011 -US i 67/2013 -US.

[3] *Kontrola finansiranja političkih subjekata - Godišnji finansijski izveštaji za 2012. godinu*, Agencija za borbu protiv korupcije Republike Srbije, Beograd, novembar 2013.

[4] *Prvi izveštaj o kontroli troškova političkih subjekata - izborne kampanje 2012. godine*, Agencija za borbu protiv korupcije Republike Srbije, Beograd, maj 2013.

[5] Zakon o finansiranju političkih aktivnosti, „Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 43/2011, član 4.

jedinice lokalne samouprave. Sredstva se po ovom zakonu raspodeljuju samo političkim partijama koje su osvojile mandate u predstavničkim telima. Prema Zakonu, sredstva koja se dobijaju iz budžeta trebalo bi da budu upotrebljena za propagandu ideja političke stranke, kao i za njeno redovno funkcionisanje koje podrazumeva „rad sa biračima i članstvom, troškove promocije, reklamnog materijala i publikacija, troškove istraživanja javnog mnjenja, obuke, međunarodnu saradnju, troškove zarada i naknada zaposlenih, komunalne troškove, kao i troškove za druge slične aktivnosti“.⁶ Javna sredstva za finansiranje izbornih kampanja predviđaju se i obezbeđuju za godinu redovnog održavanja izbora. Samo u slučaju vanrednih izbora nadležni organi Republike Srbije dužni su da obezbede sredstva iz tekućih budžetskih prihoda.

Na parlamentarnim izborima na početku izborne kampanje svi učesnici dužni su da polože izorno jemstvo, odnosno garanciju da će novac vratiti ukoliko stranka ne osvoji dovoljan broj glasova kako bi ušla u skupštinu. Sredstva koja se tom prilikom dobijaju iznose 20 odsto ukupnih sredstava predviđenih za izbornu kampanju. Za parlamentarne izbore 2012. u Srbiji ta sredstva su iznosila oko jedan zapeta šest miliona evra (Nenadić, 2013: 61). Ostatak u iznosu od 80 odsto dele partije koje pređu cenzus i uđu u skupštinu.⁷ Partije koje ne osvoje određen procenat glasova (prema Zakonu, jedan odsto, odnosno 0,2 procenta za manjinske liste) dužne su da vrate novac. Partije koje osvoje više od jedan odsto a ne pređu cenzus dužne su da vrate neutrošena sredstva. Za predsedničke kampanje, gde postoji većinski izborni sistem, kao i za 60 poslanika koji se po tom sistemu biraju u Skupštinu AP Vojvodine, dobijaju za izbornu kampanju posle prijavlivanja 50 odsto predviđenih sredstava koja se dele podjednako. Drugu polovinu budžetskih sredstava dobijaju kandidati koji uđu u drugi izborni krug. U slučaju da kandidat (predsednički izbori) i kandidati (poslanici izabrani po većinskom sistemu), dobiju mandate u prvom krugu dobijaju 50 odsto pet dana posle proglašenja izbornih rezultata. To se odnosi i na kandidate koji nisu koristili sredstva iz javnog izvora odnosno budžeta na početku izborne kampanje. Svi kandidati su dužni da podnesu izorno jemstvo koje može biti u gotovom novcu, u obliku bankarskih garancija ili državnih hartija od vrednosti ili garancija hipoteke nad nepokretnom imovinom koju poseduju. Kao i za parlamentarne izbore, i za predsedničke i većinske u AP Vojvodini, kandidati koji nisu osvojili jedan odsto glasova, a u slučaju manjina 0,2 odsto, dužni su da u roku od 30 dana vrate dobijena sredstva. U slučaju da to ne učine, nadležni organi obaviće naplatu iz sredstava kojima je garantovano jemstvo.⁸

[6] Zakon o finansiranju političkih aktivnosti, „Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 43/2011, član 19.

[7] Zakon o finansiranju političkih aktivnosti, „Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 43/2011, član 21.

[8] Zakon o finansiranju političkih aktivnosti, „Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 43/2011, član 26.

a) Javni izvori finansiranja parlamentarne izborne kampanje

Sredstva za parlamentarnu izbornu kampanju 2012. dobijena iz javnih izvora, odnosno budžeta, iznosila su 53 odsto ukupnih sredstava prijavljenih prihoda političkih partija. U budžetu Republike Srbije za parlamentarnu izbornu kampanju bilo je predviđeno 843.228.190 dinara, odnosno oko sedam zapeta tri miliona evra (Stojiljković, 2013: 28). Na parlamentarnim izborima, kada je u pitanju finansiranje političkih partija, najznačajni udeo prihoda potiče iz javnih izvora.⁹

b) Privatni izvori finansiranja parlamentarne izborne kampanje

U parlamentarnoj izbornoj kampanji u izveštajima o prihodima iz privatnih izvora postoje određena odstupanja, odnosno nesaglasnosti. Tako u Izveštaju Transparentnosti, privatni izvori van kredita iznose oko 15 odsto, odnosno prilozi fizičkih lica osam procenata, pravnih lica 3,2, a sopstvenih sredstava partija 2,8 odsto (članarine, donacije i drugi prihodi s kojima partije raspolažu u okviru svojih računa). Mnogo su veći procenti kada su u pitanju privatni izvori u finansiranju parlamentarne kampanje vezani za kredite određenog broja partija. Oni u proseku iznose 28 odsto. Kredite za izbornu kampanju, prema podacima Agencije za borbu protiv korupcije, koristilo je pet stranaka: DS, SNS, G17 plus, SRS, LDP (Stojiljković, 2013: 18). Kada su u pitanju prilozi fizičkih i pravnih lica, prema podacima Agencije za borbu protiv korupcije, priloge je za izbornu kampanju ukupno dalo svim partijama 6.109 fizičkih lica i 201 pravno lice. Za parlamentarnu izbornu kampanju iz privatnih izvora stranke su ukupno skupile 47 odsto.

c) Rashodi političkih partija za parlamentarne izbore

Prema podacima Agencije za borbu protiv korupcije, za parlamentarne izbore u Srbiji 2012. u rashodima se pominju četiri stavke: troškovi oglašavanja, troškovi izbornog materijala, troškovi javnih događaja i ostali troškovi izborne kampanje. Najveću stavku čine troškovi oglašavanja i oni iznose 85,4 odsto. Najviše je potrošeno za oglašavanje u elektronskim medijima, odnosno na televiziji, 94 odsto, na štampu četiri procenta, dok je na ostala oglašavanja potrošeno dva odsto (Stojiljković, 2013: 30).

Prema Izveštaju Transparentnosti Srbije, koji je potpuniji i razrađeniji u odnosu na podatke iz Agencije za borbu protiv korupcije, troškovi izborne kampanje 2012. iznosili su 1.907.779.320 dinara.

Podaci Agencije za borbu protiv korupcije su ukupno precizniji, ali u njima nisu razrađene detaljno sve stavke kao u Izveštaju Transparentnosti Srbije. Prema njenim podacima, rashodi su za oko trećinu premašili

[9] *Finansiranje predsedničke i parlamentarne izborne kampanje u Srbiji, maj 2012*, Izveštaj sa podacima koji su prikupljeni i obrađeni do 31. jula 2012. godine, Transparentnost Srbije, Beograd, 2013, str. 44.

prihode na parlamentarnim izborima 2012. godine. Drugim rečima, stranke su ukupno potrošile više nego što su imale prihoda. Uglavnom, tu trećinu manjka čine dugovi nastali na osnovu podignutih kredita i zajmova.

d) Javni izvori finansiranja predsedničke izborne kampanje

Iz budžeta Republike Srbije za predsedničku izbornu kampanju izdvojeno je 84,4 odsto. U predsedničkoj kampanji učestvovalo je 12 kandidata, a izdvojeni novac iznosio je 843.228.190 dinara. Od te sume kandidatima je u jednakom iznosu data polovina, odnosno kandidatima koji su prihvatili i dali izorno jemstvo. Dva kandidata nisu dala izorno jemstvo i nisu učestvovala u raspodeli u ovoj polovini javnih sredstava. Druga polovina ostavljena je za dva kandidata koja su ušla u drugi izborni krug. Njima je ova suma podjednako podeljena.¹⁰

e) Privatni izvori finansiranja predsedničke izborne kampanje

Prema podacima Agencije za borbu protiv korupcije, u okviru privatnih izvora finansiranja predsedničke izborne kampanje za 2012. prihodi od priloga fizičkih lica iznosili su 0,7 odsto, od priloga pravnih lica 0,6, od sopstvenih sredstava 0,6 i od kredita i zajmova 13,8 procenata (Stojiljković, 2013: 27).

f) Rashodi političkih partija za predsedničke izbore

Rashodi za predsedničku izbornu kampanju 2012. godine, prema podacima Agencije za borbu protiv korupcije, dele se na četiri stavke: troškove oglašavanja, troškove izbornog materijala, troškove javnih događaja i ostale troškove izborne kampanje. Najviše sredstava utrošeno je na troškove oglašavanja, 59,6 odsto ukupnih prihoda (Stojiljković, 2013: 29). Prema Izveštaju Transparentnosti Srbije, rashodi su preciznije klasifikovani.

g) Odnos prihoda i rashoda parlamentarnih i predsedničkih izbora 2012.

Upoređivanje prihoda i rashoda pokazuje da su u ovim izborima rashodi veći od prihoda 15 odsto. To su moguća dugovanja političkih partija. Ako bi dugovanjima bili dodati krediti i zajmovi, prema Agenciji za borbu protiv korupcije, nedostaje 33 odsto sredstava koja nisu finansirana iz realnih izvora. Na osnovu prihoda i rashoda ostaje da se utvrdi iz kojih će sredstava biti nadoknađen manjak prihoda, odnosno povećani rashodi. To bi trebalo da istraži i utvrdi Agencija za borbu protiv korupcije.

[10] O. c., str. 27-28.

Povrede zakona i pojave koje je prilikom kontrole prihoda i rashoda ustanovila Agencija za borbu protiv korupcije

U Izveštaju Agencije za borbu protiv korupcije ukazano je na formalne nedostatke Izveštaja o troškovima izbornih kampanja. Izveštaj sadrži i podatke koji se odnose na neprikazivanje prihoda i troškova izborne kampanje i o neutrošenim sredstvima u izbornoj kampanji. Takođe sadrži podatke o izmirivanju troškova jedne izborne kampanje s računa otvorenog za prikupljanje sredstava i plaćanje troškova druge izborne kampanje, kao i izmirivanje troškova izborne kampanje s računa koji nije otvoren za finansiranje troškova izborne kampanje, podatke o priložima pravnih lica koja nisu izmirila obaveze na osnovu javnih prihoda, kao i nedostavljanje podataka od partija koje je zahtevala Agencija. U Izveštaju su naznačene i pojave koje ukazuju na povredu Zakona u kontroli prihoda i rashoda u koje su uključene neizmirene obaveze, kreditna zaduženja i donatori izborne kampanje registrovani posle raspisivanja izbora, kao i davanja priloga od jedinica lokalne samouprave.

Prema Izveštaju Agencije, u izveštajima nekih političkih partija ima formalnih nedostataka. Najčešće, ti nedostaci su „pogrešno navođenje naziva izbora, pogrešno navođenje naziva političkog subjekta, nenavođenje naziva i izostavljanje pečata koalicionih partnera kada je politički subjekt koalicija“.¹¹ Prema navodima Agencije, sve te formalne nedostatke moguće je otkloniti.

Kada je u pitanju neprikazivanje prihoda i troškova izborne kampanje najčešće su kod izvesnog broja političkih partija nedostajali u finansijskim izveštajima prihodi iz javnih izvora, prilozi fizičkih i pravnih lica, kao i prihodi sopstvenih sredstava. U okviru rashoda najčešće nisu prikazivani troškovi javnih događaja, posebno mitinga i konvencija. Izostajali su i prikazi troškova „izrade spotova, oglašavanja u elektronskim medijima (pre svega na televiziji i radiju), izbornog materijala i oglašavanja na bilbordima i plakatima“.¹² U Izveštaju Agencije navode se sledeće situacije: odsustvo bilo kakvih troškova u toku izborne kampanje, zatim prikazivanje ostvarenih troškova u mnogo nižim iznosima nego što je navedeno u zaključenim ugovorima između političkih partija i pravnih lica i navođenje određenih priloga fizičkih i pravnih lica u izveštajima političkih partija koji se na njihovim bankovnim računima ne pojavljuju.¹³

Poseban problem nastaje s neutrošenim sredstvima dobijenim iz javnih izvora. Bilo je i primera da su stranke sredstva iz jedne izborne kampanje prebacivala za plaćanje troškova druge izborne kampanje. Recimo,

[11] *Prvi izveštaj o kontroli troškova političkih subjekata - izborne kampanje 2012. godine*, Agencija za borbu protiv korupcije Republike Srbije, Beograd, maj 2013, str. 42.

[12] *O. c.*, str. 42.

[13] Za detaljniju razradu videti *Prvi izveštaj o kontroli troškova političkih subjekata - izborne kampanje 2012. godine*, Agencija za borbu protiv korupcije Republike Srbije, Beograd, maj 2013, str. 43-47.

sa računa za republičke izbore plaćani su troškovi za gradske ili lokalne izbore. Takođe, u Izveštaju se navode i primeri da stranke troškove nastale u izbornoj kampanji izmiruju s računa za njihov redovan godišnji rad. Ovi primeri ukazuju „na moguće nenamensko trošenje sredstava, ali i na moguće prikrivanje tokova novca političkog subjekta u periodu izborne kampanje“.¹⁴

Izveštaj je pokazao da su pravna lica davala priloge, a da prethodno nisu izmirila obaveze na osnovu javnih prihoda. Tako je naveden primer da nije izmirena obaveza u iznosu od 6.406.991,10 dinara, a da je dat prilog političkoj partiji od 4.000.000 dinara.¹⁵ Davanje priloga pravnih lica a da pri tome nisu izmirene obaveze javnih prihoda, smatra se falsifikovanjem isprava što podleže krivičnoj odgovornosti.

Zaključna razmatranja

Na osnovu teorijskih uvida, komparativnih iskustava, istraživanja Transparentnosti Srbije i prvog Izveštaja Agencije za borbu protiv korupcije o kontroli troškova političkih subjekata u izbornoj kampanji 2012, može se zaključiti:

1. Da su izborne kampanje u izborima 2012. prvi put u Srbiji posle demokratskih promena 2000. godine bile potpunije praćene, kada je u pitanju njihovo finansiranje, za razliku od prethodnih.
2. Istraživanja i izveštaji finansiranja izbornih kampanja u 2012. pokazali su niz propusta:
  - a) Normativne prirode. Dobro bi bilo da se u Zakonu o finansiranju političkih aktivnosti utvrdi šta je sve dozvoljeno, ali i da se da iscrpna lista zabrana kada su u pitanju izborne kampanje i redovni godišnji izveštaji o finansiranju političkih partija. Zakonski bi trebalo regulisati i zabranu političkih aktivnosti u toku izborne kampanje, povezanih sa otvaranjem objekata, prezentacijom projekata itd. u okviru tekućih državnih poslova. Za praćenje prihoda i rashoda za izbornu kampanju trebalo bi uključiti i zakonski regulisati Državnu revizorsku instituciju (Čupić, 2010: 235). Ona bi trebalo da izvrši reviziju izveštaja o finansiranju političkih partija odmah po završenoj kampanji. Zbog toga bi trebalo i da se zakonski regulišu troškovi za izvođenje revizije posle izborne kampanje. Bilo bi važno zakonski regulisati i kredite koje političke partije podižu radi finansiranja kampanje, odnosno precizirati uslove za sklapanje ugovora između kreditora i političke partije. Zakonom je potrebno regulisati obaveze i ovlašćenja Agencije za borbu protiv korupcije, posebno u delu koji se odnosi na dostavljanje podataka i dnevno i sedmično

[14] O. c., str. 49.

[15] O. c., str. 49.

- podnošenje izveštaja partija i koalicija koje učestvuju u izbornoj kampanji.
- b) Monitoringa - posebno Agencije za borbu protiv korupcije. Monitoring koji je izuzetno značajan za praćenje izborne kampanje, posebno utroška finansijskih sredstava, nije urađen u obimu i na način koji bi mogao da potvrdi ili ospori stavke u izveštajima političkih partija. Pokazalo se da je Agencija za borbu protiv korupcije kasno otpočela pripremu za praćenje izborne kampanje, da nisu obuhvaćene sve opštine, da je selektivno izdvojila 23 grada, da nije zatražila sredstva koja bi joj omogućila da pokrije celokupnu teritoriju Srbije. Takođe, obuka posmatrača i kontrolora izbora obavljena je na brzinu, što može da umanjuje preciznost izveštaja posmatrača. Agencija je trebalo javno da objavi sve izveštaje posmatrača i koordinatora kako bi javnost imala uvid u njih i kako bi mogla da ih uporedi s izveštajima partija. Ovo je posebno značajno podvući zbog budućih izbornih kampanja, kako bi monitoring mogao da obavi funkciju bitnu za smanjenje rizika „sivih zona“ koje prate izborne kampanje. Naravno, ne bi ni sada bilo kasno da su svi ti izveštaji dostupni javnosti u elektronskoj verziji i u obliku publikacije. Oni bi bili izuzetno instruktivni za buduće obuke posmatrača i kontrolora utroška finansijskih sredstava tokom izborne kampanje.
- c) Nepotpunost izveštaja pokazala je da se radi o nestručnosti, manipulaciji ili smišljenim opstrukcijama. Da bi to bilo regulisano potrebno je zakonski odrediti obavezu Agencije za borbu protiv korupcije da obučava pripadnike političkih partija zadužene za pisanje izveštaja o prihodima i troškovima izborne kampanje. Takođe, za izveštaje o nepotpunim podacima trebalo bi zakonski utvrditi odgovorno lice koje bi snosilo posledice, odnosno bilo sankcionisano. Sankcije bi trebalo da budu dvostruke, i za odgovorno lice i za partiju. To bi povećalo odgovornost onih koji pripremaju izveštaje i smanjilo mogućnost slanja nepotpunih izveštaja Agenciji za borbu protiv korupcije.
- d) Načini da se smanji prostor „sive zone“ političkih partija. Jedan od mogućih načina jeste praćenje kako političke partije koriste javne resurse u toku izborne kampanje. Drugim rečima, potrebno je u toku izborne kampanje pratiti upotrebu javnih resursa od učesnika tako što bi svi podaci svakog dana bili unošeni u posebne formulare koji bi kasnije bili uključeni u pisanje izveštaja. Za to bi bili zaduženi zaposleni u političkim i državnim institucijama, odnosno zakonski bi trebalo regulisati ko bi to obavljao u vreme izborne kampanje i za to snosio odgovornost. Takođe, izuzetno je bitno i donošenje Zakona o uzbunjivaču. Preko insajdera, odnosno uzbunjivača, koji bi bio zaštićen, mnogo toga što pripada „sivoj zoni“ finansiranja političkih partija bilo bi otkriveno.

- e) Primena sankcija povećava odgovornost svih koji su zaduženi za finansiranje političkih partija i za nadzor i kontrolu nad finansiranjem. Za ovaj delikatni i teško uhvatljiv problem i proces potrebno je iz preventivnih razloga zakonski regulisati sankcije koje će biti oštre. Prekršajne sankcije trebalo bi da budu novčano visoke, a krivične i visoke i s rasponom, između najniže i najviše kazne, svedenim na najmanju meru. To bi destimulativno delovalo i malo ko bi se usuđivao da rizikuje. Sudovi, kada su u pitanju sankcije za ova dela, trebalo bi da budu efikasni i da u što kraćem roku sankcionišu prekršaje i utvrde krivicu.
- f) Veći javni uvid u finansiranje političkih partija podrazumeva obavezu i partija i državnih organa koji prate finansiranje političkih partija da sve u vezi s finansiranjem bude dostupno javnosti u toku kampanje i neposredno posle kampanje. Moderne tehnologije to omogućavaju, ali je potrebno regulisati zakonski uvid javnosti. Informacije o objavljivanju podataka o finansiranju političkih partija trebalo bi učiniti obavezujućim i za partije i za Agencije za borbu protiv korupcije. I ovo zakonsko regulisanje trebalo bi da podleže sankcijama. Na taj način povećava se odgovornost zaduženih za davanje informacija na javni uvid. Posebno je važno da informacije budu potpune, precizne, kao i da se nijedan podatak o finansiranju političkih partija ne skriva od javnosti.
- g) Povećan nadzor i kontrola nadležnih državnih organa, nezavisnih tela, nevladinih organizacija i akademske zajednice. Dobar nadzor i kontrola podrazumevaju ne samo prikupljanje podataka, njihovo upoređivanje sa izveštajima političkih partija, već i praćenje svih nelegalnih radnji u izbornoj kampanji. Na primer, Agencija za borbu protiv korupcije je, kada su u pitanju izborne kampanje 2012, podnela 340 prekršajnih prijava zbog povreda Zakona o finansiranju političkih aktivnosti (Stojiljković, 2013: 42). Kako bi nadzor i kontrola do kraja bili obavljani potrebno je saopštavati javnosti, ali i insistirati kod nadležnih prekršajnih organa, da prijave što pre procesuiraju. Drugim rečima, kontrola ne podrazumeva samo utvrđivanje nepravilnosti već i efikasnost njihovog konačnog razrešavanja. Agencija za borbu protiv korupcije trebalo bi da uspostavi saradnju i sa drugim nadzornim i kontrolnim telima koja funkcionišu u okviru nevladinih organizacija, odnosno da njihove uvide, ako su argumentovani, prihvati, obradi i pošalje na postupak organima koji sankcionišu nepravilnosti. Potrebna je i saradnja sa akademskom zajednicom koja stručnošću može da pomogne Agenciji u odabiru načina i mehanizama za što bolji nadzor i kontrolu finansiranja političkih partija, u ovom slučaju finansiranja izbornih kampanja. •

Sources of funding for electoral campaigns (Analysis of 2012 elections campaign financing in Serbia)

Abstract

Sources of political party financing are two fold: public and private. Public sources come from the state budget and are legally defined. Private sources are: physical and legal persons, membership fee, income from property, promotional activities and publishing, loans, etc. Reasons of possible abuse in political party financing. Serbian legal regulation of political party financing, especially during electoral campaigns. Data on expenditures from public and private sources for Serbia's 2012 parliamentary and presidential elections. The ratio of income and expenditure in parliamentary and presidential elections. Breaking of law established for parliamentary and presidential elections 2012. Identified mistakes, with proposals for correcting, based on research and reports of electoral campaign financing (normative, monitoring, incompleteness and sanctioning).

Key words

Elections, financing, public sources, private sources, campaign, monitoring, oversight, control, sanctions

Literatura

Izvori

„Finansiranje predsedničke i parlamentarne izborne kampanje u Srbiji, maj 2012“, Izveštaj s podacima prikupljenim i obrađenim do 31. jula 2012. godine. Transparentnost Srbija, www.transparentnost.org.rs/images/stories/materijali/Finansiranje%20kampanje%202012.pdf (datum posete 14. decembar 2013).

„Kontrola finansiranja političkih subjekata – Godišnji finansijski izveštaji za 2012. godinu“. Agencija za borbu protiv korupcije Republike Srbije, Beograd, novembar 2013.

„Prvi izveštaj o kontroli troškova političkih subjekata – izborne kampanje 2012. godine“. Agencija za borbu protiv korupcije Republike Srbije, http://www.acas.rs/images/stories/Prvi_izvestaj_o_kontroli_finansiranja_politickih_subjekata_-_izborne_kampanje_2012_preciscen_tekst.pdf (datum posete 20. decembar 2013).

„Transparentnost finansiranja izbornih kampanja“. Transparentnost Srbija, <http://www.transparentnost.org.rs/images/stories/materijali/31072013/TRANSPARENCY%20SRB.pdf> (datum posete 25. decembar 2013).

Zakon o Agenciji za borbu protiv korupcije, „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 97/2008, 53/2010, 66/2011-US i 67/2013 -US.

Zakon o finansiranju političkih aktivnosti, „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 43/2011.

Knjige i publikacije

Čupić, Čedomir (2011). „Politička korupcija“ u: *Partije i izbori u Srbiji – 20 godina* (pr. Slaviša Orlović). Fondacija Friedrich Ebert Stiftung, Fakultet političkih nauka – Centar za demokratiju, Beograd.

- Čupić, Čedomir (2010). „Uloga nezavisnih državnih organa u borbi protiv korupcije“ u: *Kvalitet političkih institucija* (pr. Vukašin Pavlović). Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu – Centar za demokratiju, Beograd.
- Goati, Vladimir (2008). *Političke partije i partijski sistemi*. Fakultet političkih nauka, Univerzitet Crne Gore, Podgorica.
- Nenadić, Nemanja (2013). „Finansiranje političkih stranaka i izbornih kampanja“ u: *Priručnik Antikoruptivne veštine* (ur. Vladimir Todorić). Centar za novu politiku, Beograd.
- Nenadić, Nemanja, Monitoring izborne kampanje: *Politički život*, br. 5 (jun 2012), str. 93–102.
- Rouz-Ejkerman, Sjuzan (2007). *Korupcija i vlast – Uzroci, posledice i reforma*. Službeni glasnik, Beograd.
- Stojiljković, Zoran, Finansiranje izbornih aktivnosti: *Politički život*, br. 5 (jun 2012), str. 103–116.
- Stojiljković, Zoran (2013). „Kontrola i javni nadzor nad stranačkim finansijama“ u: *Kontrola finansiranja političkih subjekata*, Godišnji finansijski izveštaj za 2012. godinu (urednici: Tatjana Babić, Vladan Joksimović). Beograd.

Daniele Caramani

Komparativna politika

Prevod Davor Stipetić, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu,
Biblioteka Politička analiza, knjiga 2, Zagreb, 2013.

Knjiga *Komparativne politike* proizvod je zajedničkog rada preko dvadeset renomiranih profesora sa univerziteta širom Evrope i SAD. Njen urednik je Danijele Karamani (Daniele Caramani), profesor na Univerzitetu u Sent Galenu. Knjiga koju obrađujemo udžbeničkog je tipa, namenjena studentima političkih nauka. Po strukturi, knjiga je podeljena na šest delova, u 25 poglavlja. U predgovoru stoji da je cilj ovog štiva da bude uzbudljivo, autoritativno i ažurirano nastavno sredstvo. Kada je u pitanju polje uporedne politike postoje dva pristupa u kreiranju udžbenika: po prvom pristupu mogu se obrađivati posebne države i njihovi politički sistemi, po drugom pristupu teži se objašnjavanju sastavnih delova komparativne politike dok rešenja iz određenih zemalja služe kao primeri za razumevanje. *Komparativna politika* predočava ovu temu sa stanovišta drugog pristupa. Ovaj pristup naučno je prihvatljiviji jer osposobljava studente da kroz utemeljene kategorije i klasifikacije pristupe raznim političkim sistemima, umesto da proučavaju svaki ponaosob, što je gotovo nemoguće temeljno odraditi. Opšta zamerka jeste „zapadocentričnost“ knjige, jer se uglavnom kao primeri, izvori podataka i literature obrađuju države zapadne hemisfere. Ovaj udžbenik ispunjen je tabelama, grafikonima, pitanjima nakon svakog poglavlja i korisnom literaturom za ozbiljnije proučavanje, tako da je *Komparativna politika* delotvorno nastavno sredstvo.

Prvi deo ove knjige, nazvan „Teorije i metode“, bavi se metodologijom same uporedne politike i sastoji se iz tri poglavlja. Njemu prethodi uvod, iz pera samog urednika. Uvod je naravno uopšten i bavi se predmetom, ciljem i metodom komparativne politike. Karamani se tu bavi i istorijskim razvojem ove discipline, od Aristotela preko Makijavelija do bihejvioralne revolucije, institucionalizma, teorije racionalnog izbora i studije slučaja. Može se reći da je uvod sumarni prikaz prvog dela *Komparativne politike*.

Autor prvog poglavlja, Evolucija komparativne politike, jeste Klaus fon Bajme (Klaus von Beyme). On razlikuje tri istorijske etape: predmodernu, modernu i postmodernu. Predmoderna je utemeljena u grčkoj i rimskoj antičkoj filozofiji i prevashodno se oslanjala na normativizam. Od pozne renesanse i doba apsolutizma, pa sve do 18. veka, počele su da se razvijaju metode proučavanja institucija i aktera. Tek razvojem bihejviorizma, funkcionalizma, teorija sistema i javnog izbora, nastaje doba moderne uporedne politike. Postmoderna se uglavnom bavi apstraktnim pojmovima koji se ne mogu kvantifikovati. Kasnije autor upoređuje američku i nemačku školu političkih nauka i ističe kako komparativne politike u njima imaju bitnu ulogu. Kao zaključak nameće se da je uporedna politika napredovala od prvobitne klasifikacije i tipologizacije političkih sistema do analize procesa i javnih politika.

Pristupi u komparativnoj politici, drugo poglavlje u ovom delu, napisao je Gaj Piters (Guy Peters). Ovo poglavlje je izloženo na vrlo pristupačan i razumljiv način. Na samom početku kratko se opisuje značaj i primena teorije u komparativnoj politici i klasifikuju se glavni pristupi (strukturni funkcionalizam, teorija sistema, marksizam, korporativizam, institucionalizam, upravljanje). Piters obrazlaže sve ove pristupe kroz sistem pet „I“: institucije, interesi, ideje, individuumi, internacionalno okruženje i kao dodatak, interakcije. Sa stanovišta udžbenika, ovo poglavlje je odlično napisano i stvara bolju osnovu za razumevanje uporedne politike od istorijsko-hronološke analize.

Komparativne metode istraživanja o kojima piše u trećem poglavlju Hans Keman striktno je metodološko. Na samom početku objašnjava se uloga varijabli kao ključnog činioca uporedne metode. Predstavlja se odnos između nezavisne i zavisne varijable, te formulisanja istraživačkog pitanja i hipoteze, a sa glavnim ciljem istraživačkog odgovora. Dalje autor objašnjava ulogu slučaja u datom metodi (kroz pet tipova dizajna istraživanja) i njegovog povezivanja sa varijablama, kroz metode slaganja i razlike. Nedostatak ovog poglavlja jeste preveliko oslanjanje na teoriju bez prijemljivih primera koji bi studentima koji se još nisu bavili naučnim istraživanjima praktično približi komparativnu metodu.

Drugi deo *Komparativne politike* nosi naziv „Istorijski kontekst“ i takođe ima tri poglavlja. Četvrto poglavlje posvećeno je temi nacionalne države u tekstu Đanfranka Pođija (Gianfranco Poggi). U početnom delu nudi se klasična definicija države kroz njene najbitnije odlike i funkcije i oslanja se uglavnom na Veberova (Weber), shvatanja države pa se opisu dodaju i razmatranja koja se tiču uloge prava, organizacije, društva,

tržišta i javne sfere. Tema se problematizuje uvođenjem pojma društvenih rascepa koji oslikavaju sukobe, te strategija kojim se tu sukobi prevazilaze (građanstvom i nacijom). Predstavlja se pojednostavljeni razvoj države kroz konsolidaciju vlasti, racionalizaciju vlasti i širenje vlasti. Stav je autora da ovo poglavlje predstavlja neku vrstu uvoda u temu globalizacije i nadvladanja tvorevina, pa se posmatrano samostalno može oceniti kao šturo jer pristupa pojmu države kao izolovanom fenomenu. Ni pojmovi nacije i građanstva nisu dovoljno elaborirani.

U petom poglavlju tema je demokratija i njegov autor je Piter Meir (Peter Mair). Pisac teksta se uglavnom oslanja na postavke Roberta Dala (Robert Dahl) i klasifikaciju demokratije Arenda Lajpharta (Arend Lijphart), na većinsku i konsocijativnu. Izgleda da autor radi lakše razumljivosti želi da izbegne mnogostruke podele demokratije, pa pribegava faktičkoj podeli na liberalne i neliberalne demokratije, te je u ovom poglavlju to glavna klasifikacija, dok se razlike unutar liberalne demokratije doživljavaju kao razrada ili nadgradnja Dalove poliarhije i Šumpeterove (Schumpeter), proceduralne definicije demokratije. Drugi konceptulani deo ovog poglavlja objašnjava istorijski razvoj zapadnih demokratija u 19. i 20. veku s mnoštvom kvantitativnih podataka koji potkrepljuju iznete teze. Neodvojivost pojmova liberalizacije i demokratizacije tipična su odlika anglosaksonskog poimanja demokratije, pa su neizbežna i ovde. Ipak je pojomom „slušalačke“ demokratije koja izražava sve veću neaktivnost građana, na samom kraju uvedena preko potrebna problematizacija.

Pol Bruker (Paul Brooker), piše u šestom poglavlju o autoritarnim režimima na vrlo pregledan način s iznenađujućim nezalaženjem u opterećujuće vrednosne ocene. Pisac teži osnovnoj klasifikaciji nedemokratskih režima iako se ograđuje da time nije moguće obuhvatiti sve varijacije ovih sistema. Objasnjavaju se revolucije, pučevi, lični režimi i jednostranački sistemi. Dva osnovna tipa jesu lični i organizacijski. Tabele su poučne i sadržajne. Pojašnjava se i legitimacijska osnova autoritarnih režima, od ideoloških do verskih argumenata, kao i način vladavine. Pošto nije moguće obuhvatiti sve posebnosti nedemokratija, ovo poglavlje služi kao osnovna mapa odlika struktura autoritarnih režima i kao takva je sasvim prihvatljiva.

Treći deo zbornika, „Strukture i institucije“, ima pet poglavlja i obuhvata rasprave o instituciji parlamenta, izvršnoj i lokalnoj vlasti, kao i izbornim sistemima i referendumima. U sedmom poglavlju posvećenom zakonodavnim telima, autorka Ejmi Krepel (Amie Kreppel), pruža osnovni uvid u institut parlamenta. Ukratko, izložene su vrste parlamenta u zavisnosti od tipova vlasti, parlamentarizma i prezidencijalizma. Dostupni su tabelarni prikazi koji smeštaju parlamente raznih država po tipovima zakonodavnih tela i vlasti, a takođe i sa drugim korisnim podacima. Sledi nabranje osnovnih funkcija parlamenta i razmatranje unutrašnje organizacije zakonodavnih tela. Ovo poglavlje je zaista rudimentarno i ne bi trebalo da predstavlja poteškoću studentima političkih nauka.

Vlade i birokratije, poglavlje Wolfganga Milera (Wolfgang Muller), zalazi u temu tipova vlade i podele vlasti. Pregledno su izložene sve podele i njihova pojašnjenja. Potom se institucija vlade posmatra u sadejstvu sa političkim strankama, gde se analizira njena samostalnost u načelu. Kapaciteti vlade posmatraju se kroz prizmu različitih odnosa institucija u određenim političkim sistemima i uopšte načina saradnje aktera u paradigmi institucionalizma racionalnog izbora. Kapaciteti činovničkog aparata polaze od Veberovih postulata, ali se njima pridodaju savremeni sistemi novog upravljanja i deficitarni sistemi podele plena. Osmo poglavlje je još jedno u nizu sasvim primerenih za nastavno sredstvo.

Ustavi i sudska vlast Aleka Stouna Svita (Alec Stone Sweet), jeste deveto poglavlje ovog dela zbornika. Autor na početku razvija tipologiju ustava, kroz istorijski prikaz. U odeljku o prenošenju ovlašćenja i sudskoj vlasti, autor poredi više razvijenih pravnih sistema smeštajući ih u klase: zone diskrecije, principala, agenata i poverenika. Završni deo se tiče ocene ustavnosti i uopšte teme konstitucionalizma u američkom i evropskom modelu. Rigidni pravnički stil pisanja, verovatno neće pogodovati većini politikologa, ali je sudska vlast nezaobilazna tema komparativne politike jer utiče na institucionalne aranžmane unutar političkih sistema svih država.

Majkl Galager (Michael Gallagher), u desetom poglavlju opisuje izborne sisteme i referendume. Pisac teksta obrazlaže različite izborne sisteme i njihovo poreklo. Poredi osnovne vrste izbornog sistema i ističe razlike među njima, te posebno razmatra dimenzije tih razlika kao što su veličina izborne jedinice i izborni pragovi. Primetan je nedostatak tabela koje bi jasno prikazale različite sisteme u državama sveta, tako da rasprava ostaje suvoparna s obzirom na to da se ovde radi o uporednoj politici a ne o teoriji izbornih sistema. S druge strane, deo o referendumima znatno je potkrepljeniji empirijskim podacima. Njima prethodi opis vrsta referenduma i njihovih načela. Zanimljiv je završetak ovog poglavlja gde se iznose dobre i loše posledice referenduma, kako po političke aktere, partijske sisteme i što se tiče postupaka donošenja odluka, kao i po kvalitet demokratije. Nerazumljiv je disparitet u kvalitetu o izborima naspram onog o referendumima koji je znatno bolji.

Završno poglavlje trećeg dela *Komparativne politike* bavi se institucijama savezne i lokalne vlasti o čemu piše Džon Lohlin (John Loughlin). Vrlo je kratak deo u kome se opisuju vrste federacija i odnosa u njima, te začuđujuće dominira tema odnosa federacije i nacionalizma, kao i teritorijalnog upravljanja u socijalnim državama. U odeljku o nacionalizmu autor preuzima stav da bez obzira da li se radi o unitarnim ili saveznim državama, one su nastojale da izgrade nacionalni identitet koji bi bio njihov osnov. Lohlin zastupa tezu da je razvoj socijalne države 70-ih do 90-ih podstakao ako ne stvaranje federacija, onda barem trend regionalizacije, jer su socijalne države starog tipa promovisale jednoobraznost, dok se novi model oslanja na supsidijarnost. Drugi deo poglavlja koji se tiče regionalizacije znatno je iscrpniji i sadrži veliki broj korisnih podataka.

U njemu su jasno iznete razlike među sličnim pojmovima regionalizacije i regionalizma koji mogu uneti zabunu, a i valjano su opisani svi uporedni procesi političke, administrativne i fiskalne decentralizacije. Stiče se utisak da je Lohlinov tekst prožet istoricizmom i da bi umereniji institucionalni pristup bio prikladniji za datu temu.

Evidentno da je nakon strukture i institucija, za sveobuhvatan zbornik radova o uporednoj politici, nužno da se posebna pažnja posveti akterima i procesima. U četvrtom delu ovog zbornika obrađuju se teme političkih partija, partijskih sistema, interesnih grupa, regionalizma, društvenih pokreta, političke kulture, političke participacije i komunikacije. Ričard Kac (Richard Katz), kao jedan od najeminentnijih stručnjaka za oblast političkih partija, pruža temeljnu obradu definisanja, porekla i funkcionisanja političkih partija. Kac u svom tekstu na veoma razumljiv i koherentan način ističe sve ono što bi jedan politikolog trebalo da zna o političkim partijama. Pored veoma efikasno prikazanih modela partijske organizacije, autor posebnu pažnju obraća na značaj političkih partija za stabilnost demokratije.

O partijskim sistemima u ovom poglavlju piše urednik zbornika, Danijele Karamani. Autor kroz interakciju političkih partija i kreiranje partijskog sistema analizira nastanak različitih vrsta političkih partija na osnovu društvenih rasepa kroz istoriju. Karamani posebnu pažnju posvećuje tipovima partijskih sistema zasnovanim na Sartorijevoj podeli, ali ujedno ističe važnost analize uticaja izbornog sistema na partijski sistem. Karamani je u jednom tekstu uspeo da pored svih karakteristika partijskog sistema objedini i različite pristupe u izučavanju dinamike partijskog sistema.

Roland Erne (Roland Erne), piše o interesnim grupama kao važnom akteru političkih procesa. Objašnjavajući interesne grupe kroz različite škole mišljenja, Erne znatan deo svog rada posvećuje i praksi interesnih grupa i njihovoj ulozi u konfliktnim politikama. Važnost ovog rada za zbornik o uporednoj politici ogleda se najviše u veoma efikasnom objašnjenju fenomena lobiranja i njegove uloge u savremenom svetu.

Pitanje regionalizma predstavlja veoma važno polje političke nauke. Bikerton (Bickerton) i Ganjon (Gagnon), raspravljaju o političkoj i ekonomskoj prirodi regionalizma počevši sa osnovnim teorijskim objašnjenjem regija i regionalnih identiteta pa sve do ekonomskih komponenti regionalizacije. Autori su se fokusirali na objašnjenje uloge regija u nacionalnoj i svetskoj ekonomiji.

S porastom značaja nedržavnih aktera u međunarodnim odnosima, društveni pokreti dobijaju bitno mesto u uporednoj politici. Društvenim pokretima u ovom zborniku bavi se Hanspeter Krisi (Hanspeter Kriesi) i zanimljivo da autor pored preciziranja pojma teorijskih modela društvenih pokreta pravi i komparativnu analizu oslanjajući se na strukturu političkih mogućnosti.

Politička kultura zauzima svoje mesto u uporednoj politici prvenstveno zbog svog značaja za ukorenjivanje demokratskih vrednosti u jedno društvo

i na tu temu pišu Velzel (Welzel) i Inglehart (Inglehart). Pored objašnjenja osnovnih premisa i teorija političke kulture, ovaj tekst je veoma važan jer nam autori iznose određene tvrdnje o političkoj kulturi i demokratiji u zemljama koje nisu bile pod velikim uticajem „zapadne kulture“.

Poslednja dva poglavlja ovog dela zbornika bave se pitanjima političke participacije i političke komunikacije. Prvo pitanje obrađuju Kičelt (Kitschelt) i Rem (Rehm) i oni političku participaciju shvataju kao veoma širok pojam – od glasanja do ponašanja pojedinaca na ulici (u javnosti). Ovi autori temeljno analiziraju celokupno znanje o političkoj participaciji sve do značaja participacije za ekonomiju. Drugo pitanje obrađuje Pipa Noris (Pippa Norris) i ona u ovom tekstu analizira posebno medije, javnost i prenos informacija u politici. Noris se usredsredila na pitanja slobode medija i vlasničke strukture i njihov uticaj na celokupno demokratsko društvo.

Javnim politikama posvećen je peti deo zbornika i sastoji se od tri poglavlja o stvaranju politika, socijalnoj državi i uticaju javnih politika. Stvaranje javnih politika nam objašnjavaju Knill (Knill) i Tosun (Tosun). Važnost javnih politika u savremenim demokratijama je nemerljiva, s obzirom na to da se kroz razradu javnih politika rešava većina problema u jednom demokratskom društvu. Autori su se potrudili da koherentno iznesu ceo ciklus kreiranja javne politike uz skiciranje glavnih činilaca koji utiču na javne politike, od nižih nivoa vlasti preko nacionalnog, regionalnog do globalnog nivoa.

U ovaj deo zbornika urednik je uvrstio i tekst o socijalnoj državi autora Česa van Čersbergena (Kees van Kersbergen) i Filipa Manova (Philip Manow). U ovom poglavlju autori se bave temeljnim pitanjima nastanka, funkcija i korisnosti socijalne države u globalnim okvirima. Autori produbljuju raspravu o socijalnoj državi do najtemeljnijih pitanja o političkoj nauci i komparativnoj politici, s posebnim osvrtom na ulogu države u ekonomiji i mogućnostima ravnoteže između socijalne države i tržišne ekonomije.

Uticajem javnih politika u svom tekstu bavi se Jergen Andersen (Jørgen Goul Andersen). Andersen pored analize uticaja pojedinih javnih politika posebno analizira učinak istorijskih perioda koji su pretežno bili intervencionistički u ekonomiji ili tržišno orijentisani. Autor pokušava da prikaže međusobne uticaje socijalnih i ekonomskih mera države na ekonomski učinak, što je tema koja obiluje argumentima sa obe strane i nepresušni je izvor rasprava.

Poslednji deo knjige, ujedno i specifična vrsta zaključka, govori o savremenim svetskim tendencijama nakon nacionalne države, s poglavljima o EU kao novom političkom sistemu, globalizaciji i nacionalnoj državi, unapređivanju demokratije. Jedan od najvećih autoriteta u oblasti proučavanja Evropske unije, Sajmon Hiks (Simon Hix), u svom tekstu govori o EU kao novom političkom sistemu. Hiks sjajno i sažeto prikazuje celokupnu evoluciju nastanka EU i razvoja dimenzija njenog komplikovanog političkog sistema radi zadovoljavanja demokratskih principa. Autor upozorava na nedostatak suštinske demokratije u EU u odnosu na

formalnu demokratiju i pokušava da ukaže na sve manjkavosti tog sistema. Poseban problem na kojem insistira Hix jeste udaljenost građana zemalja članica EU od upravljačke strukture Evropske unije.

Sorensen (Georg Sorensen) se bavi temom globalizacije i nacionalne države. Savremeni procesi globalizacije znatno su promenili oblik i suverenitet nacionalnih država. Mnogo veća interakcija u svim sferama dovela je do suštinske promene u izgledu nacionalnih država i međunarodne slike sveta. Sorensen ukazuje da ove promene u naučnom smislu znače da uporedna politika i međunarodni odnosi postaju isto polje naučnog istraživanja.

U zaključnom poglavlju ovog zbornika, Piter Bernel (Peter Burnell) objašnjava fenomen „unapređivanja demokratije“ koji ima široku definiciju koja bi se mogla svesti na svetsku težnju za uspostavljanjem demokratije u svim zemljama i dublju razradu demokratskih principa u postojećim zemljama. Bernel u svom tekstu ukazuje na sredstva i mehanizme kojima se demokratija pokušava proširiti na globalnom nivou. Različiti mehanizmi meke i tvrde moći mogu imati i različite rezultate, ali idealizam koji se pripisuje demokratiji izazvao je i mnoge negativne reakcije na unapređivanje demokratije.

Na kraju, trebalo bi dodati da ovaj zbornik pored svoje upotrebe u nastavi, može biti značajan za sve istraživače političke nauke, novinare i publiciste, kao i za širu javnost koja želi da se upozna s određenim poljima uporedne politike.

•
*Aleksandar Đokić
Despot Kovačević*

Program:

Word for Windows

Pismo:

latinica

Font:

Times New Roman

Veličina fonta:

12

Prored:

1,5 (1.5 lines)

Minimalni obim:

15.000 karaktera (uključujući i praznine, *with spaces*).

Maksimalni obim:

20.000 karaktera (uključujući i praznine, *with spaces*).

Svaki tekst treba da ima naslov, ime i prezime autora, naučno i/ili nastavno zvanje, naziv ustanove u kojoj je zaposlen (univerzitet, fakultet, ime i prezime).

Pri navođenju, strana imena prvi put pisati u originalu, a zatim ih transkribovati.

Svaka tabela i/ili grafikon treba da sadrže broj, naslov, izvor, kao i da pokažu svoju funkciju u tekstu.

U fusnote upisivati samo propratne komentare.

Na kraju citata otvoriti zagradu i u nju uneti prezime autora, godinu izdanja i stranu.

- jedan autor: (Beyme, 2002: 155)
- dva autora: (Evans i Whitefield, 1993: 548)
- slučaj kada se citira autor čija su dela navedena u spisku literature više puta a izdata iste godine: (Sartori, 2003 b: 143)

U spisku literature autore treba navesti po abecednom redu.

Red navođenja u slučaju knjiga: prezime, ime, godina izdanja, naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, izdavač.

Primer:

Downs, Anthony (1957). *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row.

Primer navođenja teksta u knjizi:

Lipset, Seymour Martin and Rokkan Stein, (1967). „Cleavage Structure, Party Systems and Voter Alignment: An Introduction“, u: *Party Systems and Voter Alignments Cross-National Perspectives*. New York: The Free Press.

Primer navođenja teksta iz časopisa:

Evans, Geoffrey and Whitefield Stephen, Identifying the Bases of Party Competition in Eastern Europe: *British Journal of Political Science*, Vol. 23, No. 4 (Oct., 1993), pp. 521–548.

Internet izvori:

Prezime, Ime, datum, „Naziv teksta“. Naziv institucije, <http://www.ipsa.org/publications/ipsr> (Datum posete: 05. 6. 2011)

Autori snose odgovornost za sadržaj, stavove i verodostojnost činjenica u tekstu.

Objavlivanjem teksta autor prenosi sva autorska prava na izdavača časopisa.

Godišnja pretplata na časopis

Godišnja pretplata na časopis *Politički život* iznosi 1.500 dinara za fizička i za pravna lica.

Za fizička lica u inostranstvu cena je 3.500 dinara, a za pravna lica u inostranstvu 4.000 dinara.

Cena pojedinačnog broja je 500 dinara.

Naziv organizacije / ustanove / pretplatnika

Ulica i broj

JMBG

Broj pretplata

Ime i prezime (za pravna lica ime i prezime odgovornog lica)

Poštanski broj i mesto

PIB

Potpis (i pečat za pravna lica)

Broj telefona/telefaksa

E-pošta

Mesto i datum

Po prijemu pretplatnog listića dostavićemo vam predračun za plaćanje, a po primljenoj uplati i konačni račun.

